

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА

2

1987

1987-ос. 2.9.

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (*текст и научен апарат*) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (*texte et appareil scientifique*) dactylographiés (page de 30 lignes—66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

*Медна апликация с изображение на грифон
от Мелник. Края на XII — нач. на XIII в.
Окръжен исторически музей, Благоевград*

Снимка Роза Станева

Sur la couverture

*Application en cuivre avec représentation de
griffon de Melnik, fin du XIIe — début du
XIIIe s. Musée historique départemental, Bla-
goevrad*

Photo Roza Staneva

Гробницата при Свещари — проектиране, оразмеряване и конструкция

ДАФИНА ВАСИЛЕВА

През 1982 г. край с. Свещари, Разградски окръг, бе разкрита зидана гробница¹, чието архитектурно решение и художествена украса се срещат за пръв път между известните досега тракийски гробници на територията на НРБ. В края на 1985 г. Свещарската гробница бе включена в списъка на световното културно наследство. Международното значение на паметника и голямата отговорност по отношение на научното му тълкуване ни задължава да вземем отношение към появилите се в периодичния печат някои съобщения и статии, в които се засягат проектирането и изграждането на гробницата, а с това и нейната история като паметник на тракийската архитектура².

Един от първите и най-важни въпроси при изследването на даден архитектурен паметник е откриването метода на проектирането и решението на конструкцията му. В настоящата статия сме направили опит да установим начина на проектиране плана на гробницата, както и решението на конструкцията ѝ. С това прибавяме малък принос относно строителните познания на траките, чиито архитектурни паметници са относително най-ранните запазени документи от историята на културното строителство по нашите земи.

Планът на Свещарската гробница съдържа всички помещения, изисквани от погребалния култ на траките. Състои се от удължен проходен коридор (дромос), от който се преминава в предверие с два входа — централен към гробната стая и страничен на североизточната му стена, водещ към трето помещение. Наличието на помещения в плана на тракийска гробница, които не са разположени по надлъжната ѝ ос, срещаме тук за пръв път. С прибавяне-

то на страничното помещение³ архитектът е нарушил познатия осов схематизъм в плановите на тракийските гробници, като е внесъл същевременно една раздвиженост в плана и пространственото решение на гробницата.

Свещарската гробница е изградена от прецизно обработени каменни блокове без спойка, с плътно прилепнали фуги. Тя е покрита с каменни цилиндрични сводове, с различна височина, съответстваща на размерите на помещенията, степенувани по предназначението им съгласно погребалните обичаи. Тракийски гробници с четириъгълни помещения, покрити с цилиндрични сводове, са известни както у нас, така и в Македония, Северна Гърция, Южна Русия и Мала Азия, датирани от IV—III в. пр. н. е.⁴

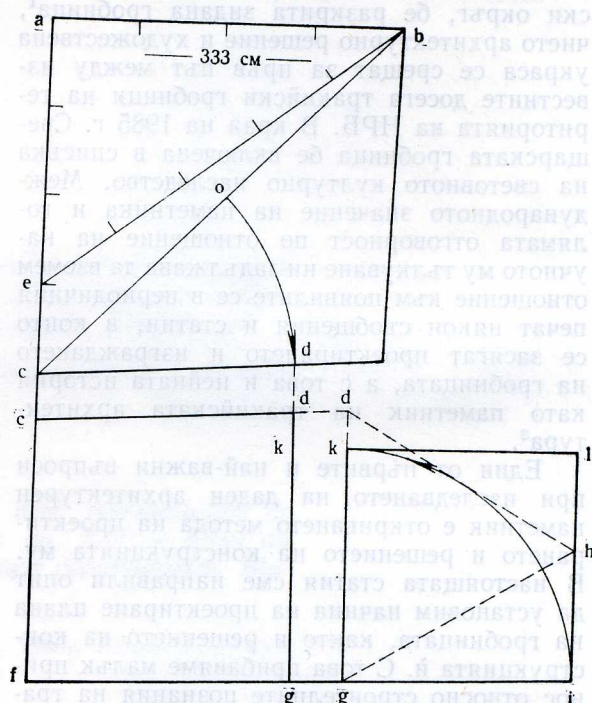
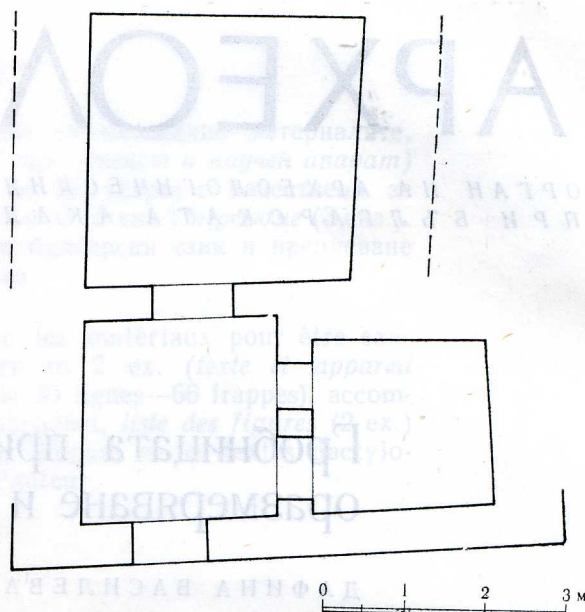
Въпросът за произхода на тази конструкция, която е дала възможности за нови архитектурни планови и пространствени решения в античното строителство, не е напълно изяснен. Известно е, че цилиндричният клинов свод се среща още през V в. пр. н. е. като покритие на градски порти, но като конструкция в завършен вид е приложен най-рано в тракийската гробнична архитектура (IV в. пр. н. е.)⁵. Примерите на тази нова форма на покритие са най-многобройни в земите на Тракия.

Гробницата при Свещари ни представя за пръв път едно комплексно решение на конструкция от цилиндрични сводове над три помещения с различни височини, които не са разположени на една ос. Това решение влиза в историята на античната архитектура и строителство като първо и единствено засега. Но в творчеството на нейния строител намираме още една първа стъпка, също неизвестна от историята на архитектурата

от това време, а именно: изявяването на конструкции по фасадите на сградата като архитектурно-декоративен елемент. Сводовите дъги на двете помещения — коридора и страничната стая, не са скрити с вертикална фасадна стена, както е практикувано при досега известните гробници с цилиндрично покритие⁶. Сводовите профили, изразени върху фасадата на Свещарската гробница, внасят нов, непознат дотогава елемент във фасадните решения на култовата архитектура. Архитектът тук отново е нарушил един от античните канони, а именно: праволинейният геометризм е разрушен от раздвижената „вълнообразна“ линия на двете полудъги, с които той е украсил горната част на фасадата. Това решение показва усет към естетика и търсене на нови форми извън канона на античната класическа симетрична фасада. И ако в богатата вътрешна украса на гробницата от каменна пластика и стенопис се срещат паралели общо и в детайл и от елинистическата архитектура, то паралел за подобно фасадно решение освен Ерехтейона в Атина, чиято фасада не е симетрична, няма. Възможно е този нов елемент да е бил изпълнен и при други култови или граждански постройки от това време по нашите земи, но засега притежаваме само най-ранния, Свещарския модел, защото могилният насип го е запазил. Много по-късно в римската и византийската архитектура срещаме неговото присъствие. Това решение е особено разпространено в средновековната култова архитектура у нас, както и на Запад.

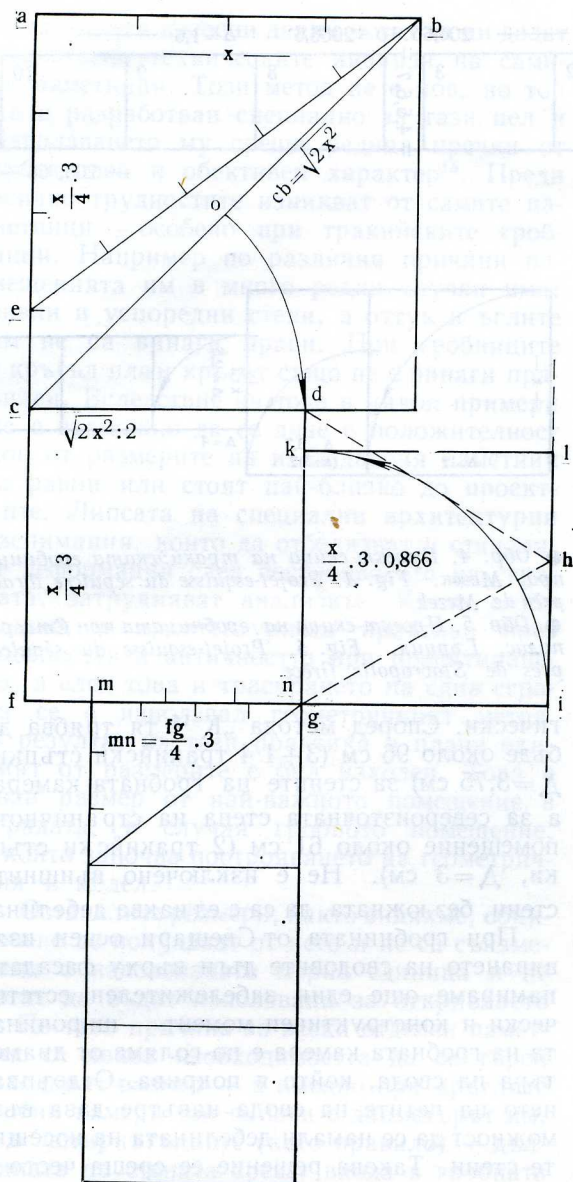
Плановата композиция и построението на гробницата внасят интересен пример и за историята на проектантската и строителната практика, което потвърждава, че за периода от древността до края на средните векове процесът на проектирането и изграждането не се е променил в общи линии и по същество. Архитектът е получил задача да построи гробница на местен владетел, която е трябвало да съответства на знатния му сан в тракийското общество и неговото богатство. Ето защо за изграждане на гробницата той е избрал класическия квадър градеж и съвременната, очевидно вече модерна класическа сводова конструкция, а за украсата ѝ освен архитектурни елементи и детайли е предвидил стенописи и скулптура.

Защо архитектът е изоставил осово-симетричната планова композиция⁷, типична за тракийските погребални съоръжения, засега е трудно да се обясни (обр. 1). Но преминавайки към друго, нетипично композиционно решение, той не е могъл да избегне естествените етапи за реализирането на архитектурния замисъл — композирането, установяване размерите на отделните помещения на гробницата и на конструктивните

и елементи, както и пренасянето на планската на терена. Не е могъл да избегне и използването на съвременните технически средства за работа — линейката и пергела, при проектирането, въжето и колчетата при трасирането, както и детерминирани от тези технически средства методи на работа.

Знаем от досегашните изследвания, че за да може да се пренесе върху терена планът-скица на известна гробница, архитектът е трябвало предварително да изработи геометричния ѝ модел. Моделът е следвало да съдържа изразени очертанията на всяко

● Обр. 1 Тракийската гробница при с. Свещари (без дромоса). План по арх. Т. Теофилов. Fig. 1. Le sépulcre thrace près du village Sveštari (sans le dromos). Plan d'après l'architecte T. Teofilov

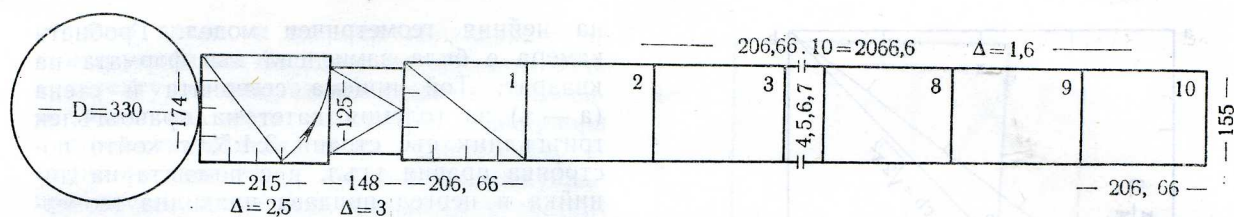
● Обр. 2. Проект-скица на гробницата при с. Свешта-
пу. Fig. 2. Projet-esquisse du sépulcre près du vil-
lage Sveštari

● Обр. 3. Проект-скица на гробницата, пренесен на терена. Fig. 3. Projet-esquisse du sépulcre transporté sur le terrain.

едно помещение чрез правилна геометрична фигура с определени размери. Винаги се започва от главното помещение (погребалната стая), а като правило всички останали последователно се определят от него. Но едва тук при анализа на плана на гробницата от Свещари приложението на този метод може да се наблюдава напълно ясно.

Изследването ни разкри поредните етапи на работния процес (обр. 2). Така, след като е направил проекта скица на гробницата, архитектът е пристъпил към съставянето

на нейния геометричен модел. Гробната камера е била замислена във формата на квадрат. Той приема северната ѝ стена ($a-b$) за големия катет на правоъгълен триъгълник със страни $3:4:5$, с който построява правия ъгъл, и с помощта на линия и пергел придава правилна геометрична форма на помещението. Оттук последователността на процеса е следната: построява се диагонален на квадрата ($c-b$). Половината от диагонала ($c-o$) пренася на южната страна на помещението. Отсечката $c-d=c-o$ ще бъде широчината (северната страна) на преддверието. По продължението на западната страна на гробната камера той нанася малкия катет ($a-e$) на изходния правоъгълен триъгълник и получава отсечката $c-f$, която представлява западната страна на преддверието ($a-e=c-f$). След това построява успоредните ($f-g \parallel c-d$) и ($d-g \parallel c-f$). Така архитектът е получил размерите на преддверието. Страничното помещение е замислено също така с квадратна форма. За да получи размерите му, архитектът изхожда сега от размера на преддверието. За тази цел построява равностраничен триъгълник, чиято основа е източната страна на преддверието ($d-g$). Прекарва през върха му (h) линия, успоредна на основата. Продължава южната страна на преддверието до пресичането ѝ в точка i с линията, минаваща през върха на равностраничния триъгълник (h). Пренася отсечката $g-i$ върху основата на триъгълника, за да получи дължината на западната стена на страничното помещение ($g-k$), и прави $k-l \parallel g-i$. Широчината на дромоса ($m-n$) от своя страна е равна на $3/4$ от дължината на южната страна на преддверието ($f-g$), а дължината му ($m-p$) е равна на три малки катета на правоъгълния триъгълник ($3:4:5$), с който е построен дромосът и е определено перпендикулярното му положение спрямо фасадата на гробницата. С това геометричният модел на гробницата е завършен. Моделът е в произволен мащаб, но отделните помещения са в точни съотношения едно с друго. Този модел може да бъде реализиран във всяка желана големина. Геометричният модел на гробницата ще бъде пренесен върху терена по същия последователен начин, по който е бил съставен, без да се отчитат получаваните деформации, като между отделните помещения се определят преградните стени (обр. 3). Но сега, след като архитектът е ориентирал гробницата по страните на света, на северната стена на гробната камера ще бъде дадена желаната реална дължина ($11\frac{1}{2}$ тракийски стъпки). От нея, както се вижда от построението (обр. 2), ще се получат последователно реалните размери на останалите две помещения.

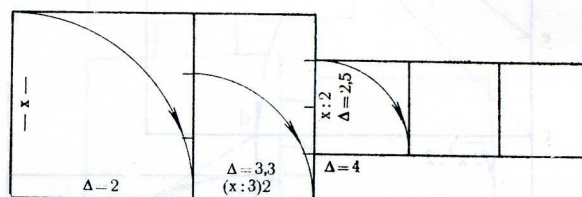
4

При трасирането на плана помещенията на гробницата са получили известни отклонения от запланараните форми и размери. Те не следва да ни учудват. Построяването на прави ъгли и прокарването на успоредни линии винаги е било трудно постижимо. В древен Египет тази работа се е извършвала от хора, специално обучени за тази цел, така наречените харпедонавти. Тази работа, както изрично пише големият архитект на италианския Ренесанс Алберти, не е била лесно осъществима и столетия по-късно⁸. Изчисленията показват, че при гробницата от Свещари отклонението от планираните размери в края на геометричното построение е около 5 см.

Тук е необходимо да подчертаем, че геометричният модел (построението) на гробницата (обр. 2) не следва в никакъв случай да се съпоставя с онези геометрични анализи, чрез които се търси да се открият методите, по които са били създавани пропорциите в архитектурата⁹. Не следва да се съпоставят и с геометричните анализи, чрез които се правят опити за откриване начина на построяването на архитектурните форми¹⁰. И в двата случая методите (геометричните построения) решават само художествено-творчески и естетически задачи. За нас тук геометричният модел има единствено техноконструктивен произход и предназначение. Но естествено това не изключва естетическите предпочитания на неговия архитект към определени геометрични фигури. В този смисъл като примери на геометрични модели можем да посочим най-различни решения. Тук даваме две от построенията на тракийски гробници в Мезек (обр. 4)¹¹ и Ставрополис (обр. 5)¹².

Следва също така да отбележим, че причината за често употребяваните числа 2, 3 и 4 при построяването на геометричните модели не се дължи на влаганото в тях привнесено мистично съдържание, въпреки че те принадлежат към т. нар. „лунни числа“¹³. Причината е чисто практическа — една отсечка може да бъде разделена най-лесно на 2, 3 и 4 части чрез простото сгъване на въже с нужната дължина.

При решението на конструкцията на Свещарската гробница за височина до зенита на свода архитектът е приел размер, близък, но не равен на диагонала на съответното помещение. Дебелината на стените, носещи сводовете, не е установена археоло-

5

● Обр. 4. Проект-скица на тракийската гробница при Мезек. Fig. 4. Projet-esquisse du sépulcre thrace près de Mezsek

● Обр. 5. Проект-скица на гробницата при Ставрополис, Гърция. Fig. 5. Projet-esquisse du sépulcre près de Stavropolis, Grèce

гически. Според метода „К“¹⁴ тя трябва да бъде около 96 см (3+1/4 тракийски стъпки, Δ=3,75 см) за стените на гробната камера, а за североизточната стена на страничното помещение около 61 см (2 тракийски стъпки, Δ=3 см). Не е изключено външните стени, без южната, да са с еднаква дебелина.

При гробницата от Свещари освен изявяването на сводовите дъги върху фасадата намираме още един забележителен естетически и конструктивен момент — широчината на гробната камера е по-голяма от диаметъра на свода, който я покрива. Отдръпването на петите на свода навътре дава възможност да се намали дебелината на носещите стени. Такова решение се среща често в следващите векове, но тук го намираме за пръв път. В литературата, известна досега, не е отбелязано изобщо. Този факт е още едно доказателство за техническите и конструктивните знания на тракийските архитекти.

* * *

Появилите се статии в периодичния печат от инженер-геодеза Петър Вълев засягат също така въпроси, свързани с построението на Свещарската гробница. Тук ще се ограничим с кратки бележки, като вземем отношение главно по някои примери и изводи от статиите му, които имат пряка връзка с „откритата“ от него тракийска мерна единица за дължина, както и с процеса на проектирането и оразмеряването на гробницата.

1. За големината и вида на мерната единица за дължина, която траките са използвали в строителството, писмени сведения лип-

сват. Засега косвени данни могат да ни дадат единствено техническите анализи на самите паметници. Този метод не е нов, но той не е разработван специално за тази цел и използването му среща редица пречки от субективен и обективен характер¹⁵. Преди всичко трудностите изникват от самите паметници — особено при тракийските гробници. Например по различни причини помещенията им в много редки случаи имат равни и успоредни стени, а оттук и ъглите им не са винаги прави. При гробниците с кръгъл план кръгът също не е винаги правилен. Вследствие на това в някои примери не е възможно да се знае с положителност кои от размерите на изследвания паметник са равни или стоят най-близо до проектите. Липсата на специални архитектурни заснемания, които да отбелязват и станалиите деформации след построяването на сградата, затрудняват анализите. Както е известно, в архитектурната практика през древността и античността при проектирането, а след това и трасирането на една сграда се е използвал геометричният метод. В резултат на тази практика в плана единият от размерите е бил изходен. Това е онзи размер от най-важното помещение в сградата, в случая гробното помещение, с който започва построяването на геометричния ѝ модел.

Останалите размери, както видяхме, обикновено се получават от него и не са съизмерими с използваната мерна единица и не могат да бъдат използвани за откриването ѝ. По тази причина за всеки отделен паметник се явява необходимостта да се търси изходният размер — а именно при кръглите гробни камери той винаги е диаметърът им, а в четириъгълните (като правило) — дължината на стената срещу входа в гробната камера. Върху точността на числовия и геометричния анализ на изследвания паметник безспорно влияние оказва и прецизността, с която са били изработени и използвани в строителството някогашните мерила за дължина, които едва ли са имали деления, по-малки от нашия сантиметър. Същото се отнася и за транспонирането на древните мерки в съвременната десетична мерна система. Следва да подчертаем още веднъж, че мерната единица не е общ делител на всички размери в една гробница, но че в древността и античността тя, в случая стъпката, винаги съответствувала на определена тегловна, респ. монетна единица. В периода, който тук ни интересува, това са талантът и драхмата¹⁶. Това е методът, посредством който се намира мерната линейна единица, установен от изследванията ни върху известните досега публикувани тракийски гробници. Същият метод се открива и прилага и в сгради от гражданската архитектура. Както ще видим, П. Вълев

разглежда стъпката като общ делител на всички размери на гробницата.

2. В първата си статия П. Вълев съобщава, че страните на трите квадратни помещения на Свещарската гробница са „кратни на неизвестната в научната литература „тракийска свещена стъпка“ и че са равни съответно на 8, 9 и 12 тракийски стъпки (с „незначителни отклонения“)¹⁷. Вълев съпоставя лицата (квадратурите) на тези помещения и получава числови отношения, които съответствуват на подобни отношения в Хеопсовата пирамида¹⁸. За този случай той пише: „Едно послание до нас, кодирано в безмълвните квадрати на гробницата от Свещари, 2300 години по-късно е разчетено: отношението между площите на помещения са равни на елементите на равнинното златно сечение.“ В този „факт“ той вижда „приемствеността в строителните традиции“, поради което „въпросът за проектирането в древността ще бъде в значителна степен просветлен“¹⁹. За да потвърди тези изводи, авторът привежда като пример Пантеона в Рим, където „отношението между лицата на двете окръжности (външния и вътрешния кръг според нас) дава един от елементите (0,5688) на второто златно сечение“²⁰. На друго място обаче Вълев пояснява, че „златно сечение“ — пропорцията, „е била прилагана в строителството на пирамиди в Египет, в храмовото и общественото строителство в Древна Гърция, Рим, ренесансова Европа...“²¹ Поради това читателят недоумява защо използването на същата пропорция в тракийската гробница да е „осмото чудо в света“?

Тази първа статия, а и останалите впечатляват, като на пръв поглед числовите съпоставки вдъхват доверие. Но анализът върху плана на гробницата показва, че авторът не е обърнал внимание на следното: ако той направи същите пресмятания, като използва реално измерените дължини в метри или ако приеме друг размер на стъпката (например 29 см), допускайки подобни „незначителни отклонения“, ще получи резултати, които не съвпадат с отношенията, констатирани при Хеопсовата пирамида. Оказва се, че при подобни съпоставки от съществено значение са „незначителните отклонения“ при окръгляването или използването на други размери за стъпката. В действителност, както показва изследването ни върху плана на гробницата, нейният създател (проектант) е бил далеч от цифрената мистика и не си е поставял за задача да зашифрова факта, „че принципното решение на Хеопсовата пирамида“ му е било известно²². Реалните отношения на помещенията в Свещарската гробница, въпреки че при желание могат да се сведат към отношението 8:9:12, не са предварително запланирани. Те са, както вече установихме

по-горе, резултат от геометричното построение, което архитектът проектант е използвал, за да пренесе в естествена големина план-схема върху терена²³.

Тъй като Вълев търси в тракийската гробница пропорционални отношения, необходимо е да си припомним, че когато в архитектурата се говори за пропорции, особено на едно затворено пространство, винаги се имат предвид дължината, широчината и височината на помещението или се имат предвид не мистични, сакрални числа и отношения, а нещо напълно конкретно, което може да се възприеме визуално и да се почувства. Това е установено в историята на архитектурата, и то в нейната цялост. Пропорциите на трите помещения на гробницата следователно са $1:1:\sqrt{2}$, като приемем, че за височина до зенита на сводовете са били взети диагоналите на помещенията. В разглежданата статия П. Вълев посочва авторите и заглавията на публикациите, които по някакви съображения е сметнал за нужно да спомене. Единствено когато съобщава, че е открил „тракийската свещена стъпка“, която била неизвестна дотогава в науката, е „забравено“ да се отбележи, че за тракийската стъпка за пръв път и изобщо е писано от друг автор, още през 1976 г., а след това през 1980 г.²⁴ Пълното заглавие на този труд е споменато в литературата към друга статия²⁵, но отново е във връзка с тракийската стъпка. Естествено П. Вълев има право на свое мнение по въпроса, но това не го освобождава от задължението да отбележи по-ранните публикации и да изложи научно мотивите за несъгласието си.

3. В разглежданата по-горе статия авторът не посочва размера на „свещената тракийска стъпка“ и не обяснява как го е открил. Това той прави по-късно²⁶ в друга статия. „До идеята за размера на строителния модул в гробницата“ той достига по следните три посоки:

а) Неизвестно защо събира широчините на трите входа (1,347, 1,056, 80,8) на гробницата и полученото число разделя на 12, т. е. на сбора от страните на правоъгълния триъгълник — $3:4:5$ ($3+4+5=12$), и получава за дължина на „стъпката“ числото 0,2676. Това е и единственият случай и сигурно най-неподходящият, при който той „установява“, че при строежа на гробницата е използван този триъгълник. Направената проверка показва, че широчините на входовете, посочени от автора, се различават значително (разлики — 4,5, 10,06 и 8,8 см) от същите широчини в достъпното ни архитектурно заснемане (планът на паметника)²⁷. Те не са в отношение $3:4:5$, а сборът им, разделен на 12, дава число (25,516), по-малко от 26,76 см. Останалите размери на гробницата процентно са много по-близ-

ки с онези от архитектурното заснемане.

б) „Установил“ по горния начин размера на търсения модул (стъпка) (известно е, че модулът е елемент на съотношение, а стъпката — мерна единица — б. а., Д. В.), авторът „проконтролира“ (а всъщност извежда по друг път получения резултат), „чрез съпоставяне на средните размери на трите почти квадратни помещения и дромос“. Тъй като, както видяхме, не е възможно по такъв начин да се определи размерът на използваната при един строеж мерна единица за дължина²⁸, тук само ще покажем „научния“ метод, с който е направено „проконтролирането“ на размера на стъпката. Математически, схематично то може да бъде изразено със следната формула:

$$\frac{\sum \text{дължините на страните в метри}}{\sum \text{броя на съответстващите стъпки}} = 1 \text{ стъпка,}$$

а съответно първата статия:

$$\frac{\sum \text{дължините на страните в метри}}{\text{дължината на 1 стъпка}} = x \text{ броя стъпки.}$$

Очевидно е, че при такъв математически метод „проконтролирането“ ще даде желанния резултат.

в) Авторът получава дължината на „тракийската свещена стъпка“, а и на други и от „формулите за дължината на 1° по меридианите и паралелите“²⁹, а именно:

$$\frac{111,143 - 0,562 \cos 2\varphi}{60.7000} = 0,2646 \text{ м и}$$

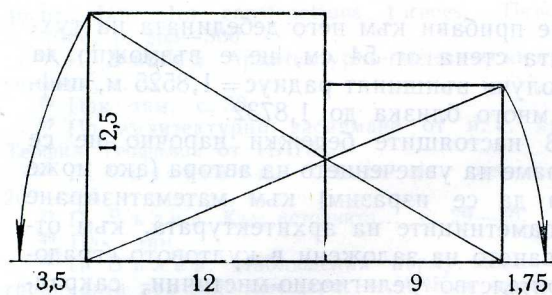
съответно

$$\frac{111,321 \cos \varphi - 0,094 \cos 3\varphi}{60.5000} = 0,2683 \text{ м}$$

и добавя: „Тези резултати ни дават основание да допуснем, че народи с развита геометрия и астрономия, какъвто е бил и тракийският, са извеждали самостоятелно своите мерни единици за дължина.“³⁰ П. Вълев)

Едва ли е необходимо да се привежда друго доказателство, че древните народи, включително и египетският (да не говорим за тракийския), не са определяли по подобен начин размера на своите мерни единици за дължина. Достатъчно е само да посочим фрапиращата колизия в цялата постановка. Защото, за да направят изчисления, подобни на горните, освен много други специални знания, за които няма доказателства, че са ги притежавали, древните математици е трябвало да познават и използват преди всичко някаква съществуваща вече мярка за дължина, с която са мерили меридианите.

4. Последният пример, на който ще се спрем повече, отколкото на разглежданите по-горе, показва до какви грешки може да доведе недостатъчното познаване на архитектурата и строителството. Така, за да определи дебелината на външните стени на гробницата, авторът начертава един до друг два квадрата, представляващи гробна-

● Обр. 6. Гробницата при Свещари. Определяне дебелината на стените по П. Вълев. Fig. 6. Le sépulcre près du village Sveštari. Détermination de l'épaisseur des murs d'après P. Vălev

та камера и преддверието на гробницата с размери, изразени в стъпки, и чрез едно завъртане на диагоналите, неизвестно защо, минаващи през двата квадрата, получава търсените стойности (обр. 6)³¹. Това решение в голяма степен напомня построеното, използвано за подобна цел при гробницата в Казанлък³². Но ако то е възможно там, при покритие с кошеровиден фалшив свод (купол), тук при гробницата до с. Свещари, покрита с полуцилиндрични сводове, случаят е принципно различен. Налага се още веднъж да припомним някои най-елементарни технически истини, които всеки, който се занимава с история на архитектурата и строителството, е длъжен да знае. Например:

а) Дебелината на вертикалните стени на една зидана сграда зависи от тяхната височина, от натоварването и от начина на изграждането им. Чертежът, който дава авторът, не отчита нито едно от тези изисквания. С този чертеж ще се получи една и съща дебелина и при височина на стените от 3 м, и при височина от 30 м.

б) С чертежа авторът определя дебелините на северозападната и на югоизточната външна стена. Но тези стени нямат конструктивни функции, те са само оградящи, тяхната дебелина не се пресмята. Стените, на които трябва да се определи дебелината, са североизточната и югозападната. Те са, които носят товара от покритието и поемат страничните напрежения от полуцилиндричните сводове.

Връщаме се отново към чертежа, с който е установена външната дължина на гробницата без дромоса. Според автора „Дължината на гробницата от Свещари олицетворява свършения жизнен път на починалия владетел...“³³ Ето защо за нейната дължина е било избрано „свършеното“ число 28³⁴. Това е и „сакралният числов модел на гробницата при Свещари“³⁵.

Ако се тръгне по избора на автора път на осмисляне на паметниците на културата, могат да се направят и други „открития“. Така например числото 28 би могло да се тълкува като четири пъти взето числото 7

($7 \times 4 = 28$), което символизира „блуждаещите светилища“, респ. „идеята за Вселената“. То може да се свърже и с лунния календар, а и с десетте женски фигури в гробната камера. В такъв случай те ще символизират десетте лунни месеца на женската бременност и т. н., и т. н.

Числото 28 е получено с установения от автора (видяхме по-горе по какъв начин) размер на тракийската стъпка. При стъпка 29 см, която според нас е използвана при проектирането на плана и обема на гробницата при Свещари³⁶, естествено за дължината ѝ няма да се получи „свършено“ число. Но нека за момент да допуснем, че гробницата наистина е била запланирана с дължина 28 „тракийски свещени стъпки“. И тук отново, както в случая с меридианите и паралелите, се натъкваме на странната колизия, която авторът не е забелязал. Работата е в това, че числото 28 се явява веднъж в качеството на предварително запланирано „свършено“ число, а втори път — то се явява като резултат на геометрично решение, с което се установяват дебелината на северната и южната стена и общата дължина на гробницата. Освен това изходните величини при това геометрично решение (две от трите помещения) са също предварително запланирани в отношение на златното сечение [17]. Следователно тракийският архитект е решил математическа задача, която може би е във възможностите само на електронноизчислителна машина.

Завършвайки, ще прибавим още няколко реда за изследователския метод на П. Вълев. В една от статиите си „Архитектурно геодезически проучвания на гробницата при Свещари“ [2], Вълев се спира накратко и на две други тракийски гробници — при Мезек и Казанлък. Според него гробницата при Мезек не е построена с атическата стъпка 26,9 см (на кого е опонирал неизвестно, защото никой досега не е писал, че тя е проектирана с атическа стъпка), а със стъпката от 26,76 см, т. нар. тракийска свещена стъпка, защото дължината на дромоса, „достатъчно дълъг“, се равнява на 77 стъпки ($\Delta = 4,5$ см). Изводът, направен само на един от елементите на плана, е прибързан. Но авторът и сега пропуска да отбележи, че ние сме публикували анализ на тази гробница още през 1980 г. [24] и че анализът на трите ѝ помещения показва използването на стъпка от 29 см (разлики до 3 см), а дължината на дромоса е получена геометрически (обр. 4) и разликата е само 1,4 см.

„Малко по-сложен, пише П. Вълев, е въпросът с Казанлъшката гробница. Докато к. и. н. арх. Д. Василева търси директното присъствие на тракийска стъпка в плана на гробницата, нашето изследване показва, че древният архитект е тръгнал от едната окръжност с радиус 1,8732 м при проекти-

рането и от следващите геометрични построения е получавал все нови и нови (по-малки според нас) размери.“ Ще се абстрахираме от предложения необичаен метод на проектиране и оразмеряване от вън на вътре, видяхме че според Вълев и при гробницата от Свещари предварително е била определена външната дължина. Тук е интересен обаче начинът, по който Вълев е намерил и определил, че външният радиус на кръга на куполното помещение е равен на 1,8732 м, т. е. с точност десет хилядни от метъра, когато тухлената стена на купола е скрита от защитната каменна риза. Дебелината на тази стена, както и на защитната риза са посочени най-рано и единствено в нашата статия „Метод на проектиране на Казанлъшката гробница“ [23]. Външният радиус на кръга е известен, но без

да се прибави към него дебелината на тухлената стена от 54 см, не е възможно да се получи външният радиус = 1,8525 м, цифра, много близка до 1,8732.

В настоящите бележки нарочно не се спираме на увлечението на автора (ако може така да се изразим) към математизиране на паметниците на архитектурата, към откриването на заложили в култовото сградо-строителство религиозно-мистични, сакрални числа и модели, „носители на богато математическо, естетическо и религиозно-философско съдържание“³⁷, и т. н. Намираме, че отпечатаните материали като първи опити от този характер в нашата книжнина са опити, които нямат нищо общо с науката „история на архитектурата и на техниката, и се нуждаят от специално, отделно разглеждане.

¹ Върху могилата са били извършени предварителни геофизически изследвания от сътрудници към Минногеоложкият институт (БАН), чрез които е установено с точност мястото на каменна постройка. Гробницата е разкрита под ръководството на ст. н. с. М. Чичикова.

² М. Чичикова. Тракийска гробница край с. Свещари. — Отечество, 1982; бр. 22, Тракийска гробница край с. Свещари. — МПК, 1983, кн. 3, с. 29; Гробницата от Свещари. — Изкуство, 1983, кн. 4, с. 24; П. Вълев. Осмото чудо на света? (Хеопсовата пирамида, гробницата от Свещари, Пантеонът в Рим). — Отечество, 1983, бр. 19, с. 17; Наблюдения върху плана на гробницата при с. Свещари. — МПК, кн. 6, 1984; За драмата на питагорейците и гробницата при Свещари. — Отечество, 1984, бр. 23; Към историята на геодезическите науки: великата загадка. — Геодезия, картография, земеустройство, 1985, бр. 3, с. 28; Архитектурно геодезически проучвания на гробницата при Свещари. — Геодезия, картография, земеустройство, 1985, кн. 5, с. 32; Свещеният египетски триъгълник. — Проблеми на културата, 1985, бр. 4. Нямахме възможност да се запознаем със следните работи на автора: Числовата семантика в гробницата при Свещари, лекция в Семинариум тракикум (п. П. В.), 10. XII. 1984; Mathematical models of the Thracian tombs at Kazanluk and Sveshtary — Archaeometry conference of Southern Europe. Abstracts, Delphi, 9—11, November, 1984, р. 7; статията „За числото 2 и един археологически паметник в Разградски окръг“ (Математика, 1984, кн. 1) се оказва непубликувана.

³ В плановите на досега известните тракийски гробници от това време (V—III в. пр. н. е.) няма подобен пример. Странично помещение, но свързано с погребалната камера има гробницата на Атрей в Микена, датирана от XIV в. пр. н. е.

⁴ Голяма част от примерите се намират в Македония, поради което всички тракийски гробници, покрити с цилиндричен свод, са известни в археологическата наука неправилно като „македонски“ тип.

⁵ Г. Кожухаров. Вклад фракийцев в историю строительной техники. Primus Congressus Studiorum Thracisogum, Thracia III. Serdical. 1974, 333—335. Тук проф. Кожухаров пръв съобщава извода си относно най-ранното приложение на класическия цилиндричен свод в Тракия.

⁶ Например фасадата на неотдавна откритата гробница при Вергина (Северна Гърция), считана за гробница на Филип Македонски — вж. М. A. d. r. o. n. i. k. o. s. The Royal Graves at Vergina. Athens, 1980.

⁷ Планът на гробницата (обр. 1) е по заснемане на н. с. архитект Т. Теофилов, ОНС — В. Търново, на който изказвам благодарност за предоставената ми възможност да го ползвам при проучванията си.

⁸ Леон Батиста Альберти. Десять книг о зодчестве. В переводе В. П. Зубова. М., МСН, XXXV.

⁹ Э. Мессель. Пропорции в античности и Среднего века. М., ВАА, 1936; Д. Хембидт. Динамическая симметрия в архитектуре. М., ВАА, 1936.

¹⁰ К. Н. Афанасьев. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими. М., АН СССР, 1961.

¹¹ Размери по: Б. Филов. Куполните гробници при Мезек. — ИБАИ, т. XI, 1937.

¹² Размери по В. G o s s e l. Makedonische kammergräber. Berlin, 1980, гробница № 32.

¹³ Б. А. Фролов. Астрахские мифы и рисунки. — В: Очерки естествонаучных знаний в древности, АН СССР, Институт естествознания и техники. М., 1982.

¹⁴ Г. Кожухаров. Сводът в античността и средните векове. С., БАН, 1974.

¹⁵ В. W a s s e n b e r g. Der Fuss des Kallikrat. — In: Archäologischer Anzeiger, 1984 Heft 4. Berlin, 547—554.

¹⁶ Д. Василева. Монетната система на траките. — Нумизматика, КК, 1978, кн. 1, 5—11; Към въпроса за тегловната система в Егейския свят през III хилядолетие пр. н. е. — Нумизматика, КК, кн. 3, 1985, 35—39. Н. B ü s i n g. Metrolologische Beiträge. — In: Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts, Berlin, B. 97/1982

¹⁷ П. Вълев. Осмото чудо на света? (Хеопсовата пирамида, гробницата от Свещари, Пантеонът в Рим). — Отечество, 1983, бр. 19, с. 17.

¹⁸ Ц. Цеков-Карандаш. За Хеопсовата пирамида и за второто златно сечение. — Отечество, 1983, бр. 10, 30—31.

¹⁹ П. Вълев. Осмото чудо. . . , с. 18.

²⁰ Пак там.

²¹ П. Вълев. Свещеният египетски триъгълник. — Проблеми на културата, 1985, бр. 4, с. 100.

²² П. Вълев. Към историята на геодезическите науки: великата загадка. — Геодезия, картография, земеустройство, 1985, бр. 3, с. 28.

²³ Д. Василева. Метод на проектиране на Казанлъшката гробница. — Техническа мисъл, БАН, 1984, кн. 1, 89—96.

²⁴ D. V a s s i l e v a. L'unité de mesure de 10-

queur dans les constructions thraces, Thracia, V, 1980, p. 265—300.

²⁵ П. Вълев. Архитектурно-геодезически проучвания, с. 32.

²⁶ Пак там, с. 30.

²⁷ По архитектурно заснемане от н. с. арх. Теофил Теофилов от НИПК.

²⁸ D. Vassileva. L'unité de mesure... 269—285.

²⁹ П. Вълев. Към историята..., с. 29—30.

³⁰ Пак там.

³¹ П. Вълев. Наблюдения върху плана на гробницата при село Свещари. — МПК и Архитек-

турно-геодезически проучвания, фиг. 2.

³² Д. Василева. Метод на проектиране на Казанлъшката гробница, с. 89, фиг. 1.

³³ П. Вълев. Архитектурно-геодезически проучвания, с. 31.

³⁴ Пак там.

³⁵ П. Вълев. Наблюдения... с. 23.

³⁶ На този въпрос ще се върнем отново след пълното публикуване на Свещарската гробница.

³⁷ П. Вълев. За драмата на питагорейците и гробницата при Свещари. — Отечество, 1984, бр. 23, с. 22.

Le sépulcre près de Sveštari. Projet, mesurage et construction

D. VASSILEVA

(Résumé)

L'auteur établit le processus du plan de projection et de la solution de la construction du sépulcre thrace près du village Sveštari, département de Razgrad, découvert en 1982, daté du IVe—IIIe s. av. n. ère. La méthode est la suivante: le modèle géométrique du schéma-plan est composé sur la base des mesures admises pour la caméra sépulcrale dont le carré est construit à l'aide du triangle rectangulaire dans un rapport des côtés 3:4:5. Les trois pièces du sépulcre sont dans des rapports exacts l'une avec l'autre. Pour la hauteur des voûtes jusqu'au zénith est adoptée la diagonale du carré de la pièce respective. Les profils des voûtes de l'antichambre et de la pièce latérale sont reflétés sur la façade du sépulcre. C'est un élément nouveau, inconnu comme solution de construc-

tion de façade dans l'architecture cultuelle, qui apparaît ici pour la première fois et se rencontre bien plus tard dans l'architecture romaine, byzantine et religieuse médiévale dans les terres bulgares et à l'Occident.

L'auteur s'arrête également sur les articles de l'ingénieur-géodésiste Petăr Vălev consacrés au sépulcre de Sveštari. Il relève les conclusions erronées au point de vue architectural et technique faites dans les articles (par exemple la fig. No 6). Il souligne la passion de l'auteur de déceler dans les monuments architecturaux des chiffres et des modèles religieux-mystiques, sacramentels, qui n'ont rien de commun avec l'histoire de l'architecture et de la technique de construction.

Към въпроса за възприемането на християнската символика в старобългарската култура

ЕЛИСАВЕТА МУСАКОВА

С официалното покръстване на българите при княз Борис I се осъществява преход от един тип култура, наречена условно „езическа“¹, към коренно различната християнска култура от византийски тип². В литературата, посветена на източниците на християнството и особено на неговото реално функциониране в обикновения живот, се изтъква приемствеността му с различни традиции, вярвания и религиозни практики³. Специфичните особености на т. нар. „двоеверие“⁴ в различните християнски държави зависят от характера на съществуващите там обичаи. Процесът на преплитане на езическите и християнските представи

се осъществява на основата на универсални човешки идеи и символи. Сред тези символи, при това един от най-древните, е кръстът⁵. Той е познат на всички епохи, а приблизително от IV в. неговото изобразяване в определен контекст става типичен белег на християнското изкуство⁶.

Всяко изследване на отделни кръстни изображения, свързани с преходни периоди на установяване на християнството, се сблъсква с трудно решимия проблем, кога те са поставени като християнски и кога като нехристиянски знаци⁷. Обикновено кръстът се приема като доказателство за християнския характер на археологически находки,

но принадлежността му към различни пре-
дишни и нехристиянски традиции прави
такава атрибуция несигурна.

Датирането на ранносредновековните бъл-
гарски находки според наличието на хри-
стиански инвентар най-често води до из-
вода, че те са от периода след покръстване-
то⁸. Същото важи и при отбелязването на
връзки между езическото и християнст-
вото — получава се картина на съществува-
щи езически преживелици в християнския
период, а се губи пътят на проникване на
християнството, когато още в тази фаза
могат да се очакват някои аналогии между
сродни символи. В нашето изследване ще
стане дума как се възприема кръстът като
знак в периода IX—X в. и ще бъдат под-
крепени изказвани вече съображения в тази
посока.

Кръстът принадлежи към знаците, от-
разяващи космогоничните представи на чо-
века. Неговата структура определя простран-
ствената ориентация спрямо четирите светов-
ни посоки, или той символизира овладяното
от човека пространство. Вероятно в такъв
смисъл още в праисторическата епоха по-
ставянето на кръст сакрализира определено
място или утвърждава нечия собственост.
Символиката на знака се разкрива най-
пълно при отъждествяването му със „Све-
товното дърво“ (вертикален план на Кос-
моса) и „Дървото на живота“ векове преди
появата на християнството. Кръстът става
универсален символ на единството на живо-
та и смъртта, откъдето идва неговата роля
в ритуалното поведение, магията и пр.
Използването му има различни аспекти при
дадени народи и епохи⁹. Във формите на
кръста от IV и III хил. пр. н. е. вече се
съдържат почти всички видове, използвани
после и от християнството. Сред тях се
открояват кръстът с разклонени рамене
(съдържащ идеята за „Дървото“), кръстът
от четири триъгълничета с общ връх, про-
стият равнораменен кръст, вписан в кръг
или самостоятелен.

Към ролята на кръста в християнската
религия трябва да се прибави най-напред
неслучайният му избор като неин знак и
символ. При оформянето на християнската
идеология старите митологеми, особено тези
от собствената юдейска традиция, се транс-
формират съобразно идеята за спасение
на човечеството чрез изкупителната Христова
жертва¹⁰. В християнската представа се
запазва космическият символизъм, но с един
нов акцент: единствен умиращият на кръста
Божии син може да обхване и съедини у себе
си целия свят¹¹. Човешкото естество на
бога подчертава антропоцентризма на новата
религия, а образът върху кръста актуали-
зира в християнски контекст старите кос-
мични представи.

Оформянето на *theologia crucis*¹² е свър-
зано с издирването на първообрази на знака
и разпятието в Стария завет, а в доктрината
се запазват специфични юдейски представи.
Тяхното присъствие се усеща ясно при прак-
тическото използване на кръста, познат
като есхатологичен знак за закрила и соб-
ственост¹³. В този аспект се обяснява по-
ставянето на кръстовете до входовете и про-
зорците на християнските храмове, пазещи
верующите от „дяволовите нападения“¹⁴.

За особеното почитане на кръста допри-
нася култът към мощите, който го издига
до могъщ апотропейон. През IV—V в. се
популяризират версиите за намирането на
Голготския кръст¹⁵ и се утвърждава място-
то на кръстните изображения в декорацията
на християнския храм. От този период ти-
пични християнски форми на кръста стават
триумфалният Голготски кръст и кръстът
с разширени в края рамене, които са ва-
риант на латинския кръст¹⁶. Масовото въз-
приемане на култа, в който са подменени
езически представи, води до известно про-
фанизиране на свещения символ — на битово
ниво носенето на кръст и поставянето му
по различни места има връзка с елементар-
ните магически практики. Самото християн-
ство понякога е било възприемано като ма-
гия от обикновените хора, защото дълго
се е крило в тайнственост¹⁷. Затова при
изясняване значението на кръста трябва
да се мисли за различните нива на неговото
възприемане.

Взаимопроникването на християнските
и традиционните представи, промените в
съдържанието на познатите символи и изо-
бражения или появата на нови става в
един преходен период, който подготвя мига
на официалното отричане на езическото.
В този период е възможно съществуването
на външни форми, съответстващи на хри-
стианската норма, но със съдържание, което
е по-близо до традиционните разбирания.
Такива вътрешни движения съществуват и
в ранносредновековната българска култура
непосредствено преди и след официалното
приемане на християнството. За да се долови
сложността на този процес, настоящата ра-
бота разглежда изображенията на кръста
като елемент от езическата официална и
християнската народна култура, т. е. в две
гранични ситуации, разкриващи връзките
на различните традиции.

Фактът за наличието на християнски
кръстовете в строителните и триумфалните
надписи на прабългарските ханове е уста-
новен и коментиран отдавна¹⁸. Тъй като
знакът се свързва с фразата „от Бога ар-
хонт“, е изказвано мнение за напредналия
процес на християнизация сред езичниците-
българи. Други автори, като В. Златарски,
обясняват парадокса на използването на

християнска титла от владетелите Омуртаг и Маламир, известни като гонители на християните, с чисто политически съображения, поради което тези владетели се отнасят индиферентно към християнската символика¹⁹. В. Бешевлиев подчертава ролята на кръста именно в официалните надписи²⁰. Същото се отнася и за титлата, образувана по подобие на византийската „от Бога василевс“, и за кръста и кризмата, поставени пред името на хана като „*invocatio symbolica*“²¹. Традицията да се използва този знак в официалната каменна летопис изглежда идва от времето на хан Крум в надписите, на които са отбелязани завладени градове и крепости²². Посочените мнения са довели до извода, че кръстът и християнската владетелска титла пред името на хана имат значение само като белези на царска власт, с които българският владетел изтъква могъществото си и равенството с византийския император.

Изложената идея се подкрепя от изображенията върху златните медальони на хан Омуртаг²³. Тяхната иконография съвпада напълно с изображенията върху монетите на императорите Лъв V и сина му Константин, Михаил II, Теофил²⁴ и само надписът сочи, че владетелят е Омуртаг. А. Грабар споменава като нещо обичайно в нумизматиката, че отделни владетели заемат иконографски модели от държавата, с която съперничат, и по такъв начин искат да си присвоят същите белези на властта²⁵. В публикацията на медальона от Царевец се сочи паралел с императорската византийска иконография и се приема, че атрибутите на християнския владетел са възприети от хана само като атрибути на властта изобщо. Би могло да се помисли за един конкретен повод при възприемането на византийската символика, ако свържем изображението от медальона, отговарящо на монетите на Лъв V, със сведението на Продължителя на Теофан за подписването на мирния договор между същия император и хан Омуртаг (815 г.)²⁶. Императорът се заклел с езическата клетва на българите, с което признава силата на тяхната държава, а ханът езичник — в християнските символи. Възможно е медальоните да са направени именно по този случай, когато българите се изравняват напълно с византийците в политическото съперничество²⁷.

Има още едно съображение. Монетните емисии от иконоборския период, чиято втора фаза, свързана с царуването на император Лъв V (813—820), съвпада с времето на хан Омуртаг (815 — ок. 831), запазват като правило изображенията на императора и кръста от двете страни на монетите, без образа на Христос²⁸. Кръстът е от типа на триумфалния Голготски кръст върху стъпала, идващ от монетите на Константин

Велики и Тиберий II. А. Грабар изтъква афинитета на императорите иконоборци към него, защото го възприемат най-вече в смисъла на победен знак и знак на имперския триумф, а не на победата на християнството²⁹. В самата Византия знакът по това време се свързва повече със светската власт, отколкото с църковната доктрина.

Оказва се, че дори при пренебрегването на християнската символична стойност на кръста той се включва в едно идеологическо понятие — прерогативите на властта, които трябва да бъдат изтъквани. Въвеждането на кръста като знак на ханската власт намира опора и в прабългарската религиозна доктрина — надписът върху колонката от Мадара сочи Омуртаг като жрец на бога Тангра³⁰, висшето божество, даващо земна власт. Вижда се, че клонящата към монотеизъм религия на прабългарите³¹ съдържа идея, сродна на християнската, за осветената от небето (бог) върховна власт.

Така кръстът намира мястото си сред езичниците прабългари като официален знак, приет заедно с титлата и някои други заемки от византийския дворцов ритуал³². „Обезвреждането“ на християнския му пласт е провокирано донякъде от самата византийска традиция, възприемаща тези християнски символи просто като атрибути на властта³³.

Хронологията на кръстните изображения в сферата на народната култура се оказва почти невъзможна за уточняване, както и тяхната християнска или нехристиянска принадлежност. Липсата на критерии за съотнасянето им с покръстването не позволява да се отграничи християнският кръст от елементарен соларен знак. Когато К. Шкорпил описва знаците от този вид в Плиска, той ги разделя на „просто знаци“ и християнски символи³⁴. Л. Дончева-Петкова разделя кръстните изображения в две подобни групи (геометрични и символични знаци), но разликата между тях остава неясна³⁵.

Причисляването на знака към едната или другата група зависи до голяма степен от мястото, на което е поставен, без това да е сигурен белег. Най-точно той се определя като християнски, когато е изобразен по стените на църковни сгради или върху някои архитектурни детайли от интериора, т. е. по местата, които според посочената по-горе практика се подсигуряват с кръст. (Това са знаците, които не влизат в официалната декоративна програма и спадат към сферата на народната култура.) Такива примери има от Кръглата църква в Преслав, църква № 1 от Аврадака, църквата във Винаца и др. Кръстът може да се определи като християнски и когато съвпада с иконографските особености на традиционните типове — триумфален, латински, кръста на Ерусалимската теофания и пр.

Установяването на контекста, в който е поставен кръстът, разкрива всъщност процеса на взаимопроникване на християнските и езическите представи или семантиката на знака. Особено ценни в това отношение са паметниците (малко на брой), в които съжителството на двете традиции може да се установи. Сред тях е бронзовият амулет със знаци от Преслав, намерен близо до Кръг-

лата църква³⁶ (обр. 1 а, б). Знакът ,

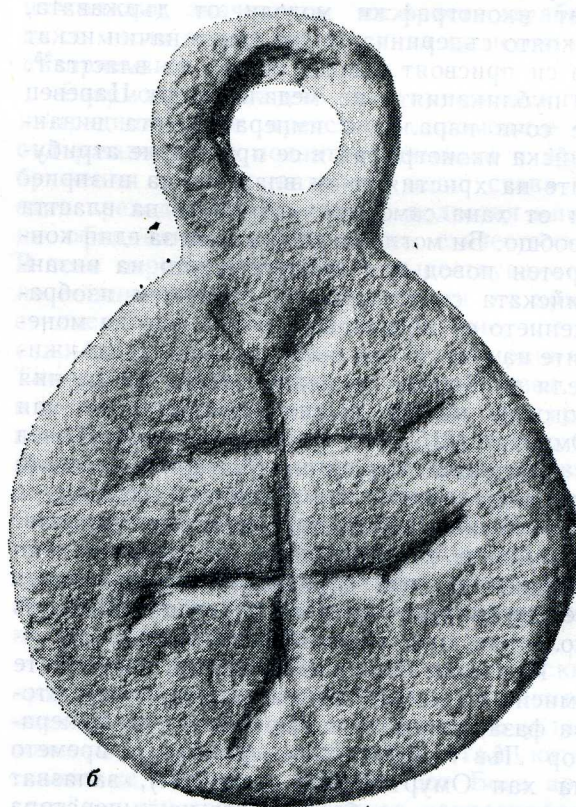
изобразен на едната страна, е интерпретиран като шесткратно повторение на известния

прабългарски знак , носещ магическа

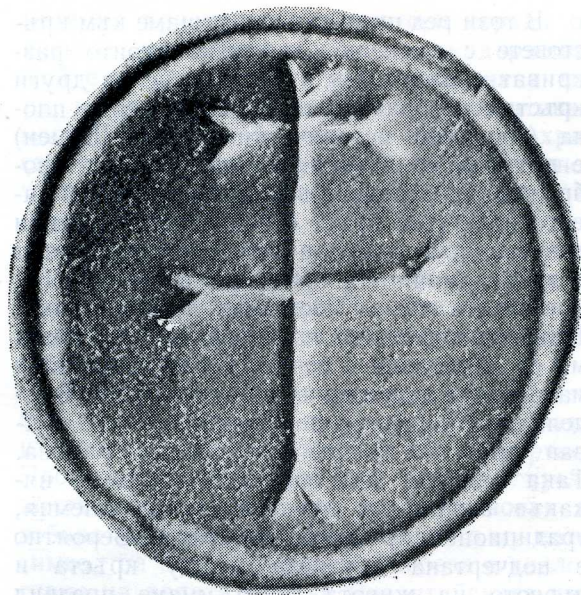
функция³⁷. Във връзка с това е необходимо да се посочи, че въпросът за характера на прабългарските рунни знаци все още не е докрай решен³⁸. Очевидно една част се използват като производствени знаци, но това не пречи и те да влизат в кръга на чисто магическите. Освен знака „ипсilon“ такива са несъмнено кръстът, „двойната бравда“, „стрелата“. Подкрепа ни дава седмолъчната магическа розета от Плиска³⁹, върху която стоят наред с други и изброените знаци. Една, макар и късна нейна аналогия, е славянско „высочное кольцо“ от XII в. (вятичи)⁴⁰. Този тип украшения са свързани с магията и върху накита са врязани сходни на нашите знаци. Специфичният характер се улавя в комбинацията им с определени изображения — „двойната бравда“ например е поставена до образа на шаман с дайре от Мадара⁴¹.

Кръстообразният знак от споменатия преславски амулет е очевидно свързан с християнския кръст⁴², въпреки че няма точен паралел с обичайните иконографски типове. За да се подчертае свързването на езическия знак и християнския кръст, са приведени аналогии с други подобни знаци, подсказващи развитието на една такава връзка⁴³. Не може обаче да се установи дали такива изображения не отразяват съжителство отпреди 864 г. Също така за съжаление не можем да кажем дали езическият знак от амулета е бил „покръстен“ след приемането на християнството, но във всеки случай изглежда невероятно предметът да е бил притежание на духовно лице⁴⁴.

Магическата сила на амулета се съдържа във всеки един от неговите елементи, които са „жизнено изразителни“⁴⁵. Знаците от двете страни на преславския амулет са абсолютно равностойни части от едно митологическо цяло. Кръстовидният знак, независимо дали е християнски, или не, е толкова действителен, колкото и знакът (V), тълкуван като символ или криптограма на бог Тангра⁴⁶. Това дава основа за по-нататъш-

● Обр. 1. Бронзов амулет от Преслав с рунически знаци: а) лице; б) опак. Fig. 1. Amulette en bronze de Preslav avec des signes runiques: а) face; б) envers

2

● Обр. 2. Бронзов печат от Преслав с изображение на кръст. Fig. 2. Sceau de bronze de Preslav avec représentation de croix

ното функциониране на кръста като християнски знак.

Ако в амулета със знаци се усеща двусмисленост по отношение на кръстовидния знак, то печатът амулет от Преслав⁴⁷ демонстрира надделяването на християнската символика и в същото време връзката ѝ с езическата основа (обр. 2). Формално погледнато, кръстът в този вид е логично развитие на знака от другия амулет. Формата му е типична за изображенията от X в. и се среща най-често в сцените със св. Константин и Елена. Раздвоените рамена наемкват отново за присъствието на У, подсилващ въздействието на християнския знак.

По-особената функция на кръста с разклонени рамена се проявява в две сцени върху варовикови камъни от манастира в с. Равна, където е включен в различни по смисъл композиции⁴⁸. В едната е представен лъв с обърната назад глава и изплезен език, подпиращ с лапата си ботуш в „сияние“. Вляво от ботуша е изобразен кръст с раздвоени рамене. Втората композиция е съставена само от кръстове, изрязана е прецизно и за разлика от горната има отношение единствено към християнската символика.

Кръстът в лявата част на композицията е съставен от три различни типа. Основната форма е на кръст с разтроени в края рамена, а всяко разклонение завършва с триъгълниче. Около пресечката са поставени четири малки кръстчета с по една точка, вдлъбната в края на всяко рамо. Цялата форма се доближава до т. нар. Ерусалимски

кръст⁴⁹. В нея са наслоени няколко семантични нива, подчертаващи ефикасността на кръста и неговия триумфален характер. Особено е, че и тук се е появил ботушът — до кръста, неумело надраскан от друга ръка. Връзката между двете изображения е очевидна, независимо че добавеното може би спада към друга културна и религиозна традиция. Ботушът (обувката) е знак, познат в християнската традиция, но за нас е важно наличието на доста такива рисунки, тълкувани в контекста на шаманистичните представи⁵⁰.

Казаното ни дава право да погледнем в определена светлина кръстовете от същия тип, когато са изобразени върху стените на християнски църкви от Първата българска държава. Трудно е да се установи какъв смисъл се влага в този тип кръст при други християнски култури. Най-многобройните аналогии, които са ни известни досега, се намират в Армения. Кръстове с раздвоени рамена са връзвани върху старите надгробни паметници — „хачкари“, а също върху стени. Приема се, че това е една ранна форма на кръста, представляваща силно схематизиран вариант на „сгук ansata“⁵¹. Коптското изкуство също познава тази форма: обикновено раздвоеният кръст е вписан в друг равнораменен кръст от типа „patonce“⁵². Среща се в стенописи и надгробни плочи, най-общо датирани от VII—VIII в.⁵³ В Кападокия (параклис 21 в Гьореме) такива кръстове оформят композиция от външната страна на входа. Параклисът в Зилве е украсен с два кръста върху вътрешната южна стена⁵⁴. Изображенията са релефни, рамената на кръста са плътни и раздвояването не излиза извън очертанието на рамото. Очевидно употребата им не е честа, а в Армения, когато се развива класическият тип на „хачкарите“, единствено изобразяван е кръстът с капки или топчета в края на рамената, което подсказва, че кръстът с раздвоени рамена не влиза в конвенционалния кръг знаци.

От Кръглата църква в Преслав са известни общо 179 кръстовидни знака. Само 7 са с раздвоени (или разтроени) рамена⁵⁴. Те са поставени на традиционните места до входовете, а К. Миятев посочва един тройно разклонен върху част от колона⁵⁵. Заедно с други подобни форми те са надраскани небрежно за разлика от „патриаршеския“ кръст от външната южна стена, т. е. раздвоеният кръст слиза на нивото на „неосветените“ магически знаци.

Не е възможно да се прецени дали знакът е предпочитан на определени места. Среща се често в Плиска, Мадара, Преслав, почти винаги придружен от явно нехристиянски знаци. Употребата му в най-голямото езическо светилище на Първата българска държава⁵⁶ не дава информация, дали

е дошъл там с установяването на християнството след 864 г., или се използва и през езическите времена, и след това поради приликата му с основния християнски символ. Двустранният преславски амулет ни позволява само да допуснем, че този тип кръст съдържа езическия рунен знак, трансформиран под влияние на християнството, без уточняване, дали преди или след покръстването. Очевидно той и по-късно запазва езическата си предпазна сила.

Епиграфският материал от манастира в с. Равна допълва картината на разпространение на кръста с разклонени рамена в християнска среда. Там той се появява почти толкова често, колкото и другите типове. Кръстните знаци оформят „каталог“ на всички възможни типове кръст. Подобно нещо се наблюдава и на други места, несвързани обаче с християнския култ — блок от източната крепостна стена на Преслав⁵⁷, каменен зъбер от крепостната стена в Силистра⁵⁸ и др. Композициите от струпани на едно място кръстове посочват със сигурност процеса на усвояване на християнството и неговата символика непосредствено след акта на покръстването. Кръстовете са връзвани до различни езически знаци, някои от които вероятно са и по-ранни. Графитите от Равна са особено интересни в това отношение не само заради съпоставките между езически и християнски изображения, но и заради ясното очертаване на нивата на авторите: обучени монаси и по-непросветени хора. Във всички подобни композиции се прави „превод“ на знаците, който е двупосочен. Старите знаци с тяхното значение се съотнасят със силата на кръста (и обратно).

Върху каменна плоча от с. Крива река, Шуменско, е представена хоризонтална композиция, завършваща с голям кръст с капковидни израстъци в края на рамената, към която идва малък конник с копие⁵⁹. Над

конника са надраскани знаците .

често срещани по крепостни стени и други места; т. е. християнският кръст се съотнася с определена езическа символика (неутрализираща го или подкрепяща), която му е равностойна. Ще отбележим, че сред връзаните кръстове е много популярен типът, конструиран от четири триъгълника, който е най-близък до малтийския. Може да се приеме, че в него са виждали двата

езически знака $\Sigma + \infty$. Както видяхме

по-горе, „двойната брадва“ е от знаците с магическо значение.

В този ред на мисли се връщаме към кръстовете с разклонени рамена, които разкриват силата си и в присъствие на други кръстни изображения. Върху каменна плоча (Окръжен исторически музей, Шумен) е връзана композиция от две основни изображения, затворени в отделни рамки. В лявото поле стои кръст с неправилен външен очертания, в които е вписан тънък кръст с триъгълничета в края на рамената. При пресечката им са поставени четири точки. Кръстът в дясното поле, както и рамката му са обиколени с точки, което подчертава магическия характер на изображението. В отделна малка рамка под левия кръст е връзан друг, с тройно разклонени рамена. Така отделен, той очевидно определя някакъв аспект на ефикасност на големия, традиционен християнски кръст. Вероятно е подчертана връзката между кръста и дървото на живота, като имаме предвид древното значение на тройно разклонения кръст.

Това, че вероятно знакът „ипсилон“ осигурява на кръста с раздвоени рамена ролята на особено мощен предпазен или победен знак, се вижда и в споменатия каменен блок от Преслав. Кръстът под заострена арка, комбиниран от кръста с триъгълничета и „вилopodobния“, е с подчертано централно място и големина, той е центърът на една знакова композиция⁶⁰.

Особеностите на разглеждания знак се разкриват и по още един път. Ако се сравни честотата на разпространение на раздвоения (и разтроения) кръст и този с триъгълничета в края на рамената, тя е в полза на втория. К. Миятев го споменава като типично старовизантийска форма⁶¹. Като графичен вариант той е най-близък до кръста, символизиращ Теофанията⁶². Иконографията на кръста с разширяващи се в края рамена е изключително устойчива, той се изобразява във всички фази на християнското изкуство, но като че ли е най-характерен за ранния период, когато с него се подчертава победата на християнската религия (IV—V в.). Неговото разпространение е особено силно в земите на Римо-католическата църква и структурата му е тази на латинския кръст⁶³. В раннохристиянското изкуство по днешните български земи се среща почти без изключение само този тип⁶⁴. Традицията има значение за използването на християнските кръстове след „повторното“ приемане на християнството, когато символиката му е била актуална. Старата връзка се възстановява и при преупотребяването на архитектурни детайли от раннохристиянските църкви в храмовете и дворците на доскорошните езичници⁶⁵.

Графичният вариант на този кръст се изобразява повсеместно, особено върху сте-

ните на християнските култови сгради от времето на Първата българска държава. Той е от „осветените“ магически знаци дори когато е използван като примитивна магия. Неговата функция е изцяло в християнската сфера за разлика от двойствено-то положение на кръстовете от другия разглеждан тип.

Уточняването на мястото, което е заемал кръстът в рамките на официалната и народната култура на Първата българска държава, ни позволява да направим някои изводи:

I. 1. Кръстът се установява като важен елемент на официалната култура и ханската идеология по времето на хан Омуртаг. Процесът е започнал при неговия предшественик, но сега има своя обосновка и добива завършеност. Използването му като символ на царската власт и победа е аналогично на ролята му във Византийската империя от този период. Той се възприема в момент, когато съществува обективна необходимост от подобен символ: българската държава застава като равностойна на Византия политическа сила, търсеща начин да се облече в представителните символични форми на властта. Кръстът е бил възприет без християнския му символичен пласт, но в същия идеологически аспект.

I. 2. В същото време се оказва, че ханската канцелария е приспособила кръста като официален знак в периода на засилена християнизация вътре в държавата, т. е. индиректно официалната култура е отразила един реален факт. Тук ние виждаме изразена необходимостта от християнизирание на държавата дълго преди царуването на княз Борис.

II. 1. Функцията на кръста в неофициалната езическа среда е трудно определяема като следствие на проникващото християнство или като нехристиянска. Най-простите равнораменни кръстове, които преобладават по количество сред останалите видове могат да бъдат както соларни знаци, така и християнски символи. Тяхното различаване е невъзможно (дори и да се намират в характерна среда) по простата причина, че самият християнски символ произлиза от старите соларни знаци. Съществуването на рунни знаци с кръстен елемент предполага по-лесно

усвояване на кръста и в тази сфера още преди официалното покръстване. За този етап и за времето непосредствено след покръстването е важно осъзнаването на равностойната сила на кръста и на старите познати знаци — те всички символизират присъствието на висшите божества на двете различни религии. Християнският кръст е бил възприет най-лесно в аспекта на магически-те средства.

II. 2. За кръста с раздвоени рамена поддържахме посочваната връзка с езическия знак ипсилон. Масовото му появяване в компактни композиции от кръстни изображения като реплика на традиционните християнски типове, и то явно в процеса на запознаването с християнската символика, свидетелства за отношението към него като към знак с особена сила и значение. Това заключение се подкрепя и от по-слабото му разпространение върху официални сгради за разлика от кръста с триъгълничетата в края на рамената, който има традиционна форма.

Трябва да добавим, че раздвоеният кръст и кръстът с разтроени рамена вероятно се свързват с древните представи за Дървото на живота и независимо че можем да срещнем тези форми в различни култури и епохи, ще ги отбележим и като знаци, познати на славяните⁶⁶.

II. 3. Когато разглеждаме кръстните изображения, невлизащи в иконографията на християнското изкуство, по-ясно личат семантичните пластове и връзката със стари представи. На това ниво по-пряко се осъществява приемствеността между езическите и християнските идеи. В конкретния случай с кръста с разклонени рамена се вижда един от механизмите на т. нар. битово християнство в определена среда през ранното средновековие.

Възприемането на кръста в официалната езическа култура на българите в първите десетилетия на IX в., макар и с нехристиянски оттенък, и съотнасянето му с езическата символика преди и след акта на покръстването посочва още веднъж неговия универсален характер, позволяващ бързото му приемане като християнски знак в различните култури.

¹ За условността на термина вж. Т. Б а н к о в. Кръговратът на историята (Историческата тема в първобългарските литературни паметници). — Литературна мисъл, кн. 10, 1984, 3—4 и посочената литература.

² В. Г ю з е л е в. Княз Борис I. С., 1969; С. В а к л и н о в. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, 22—28.

³ Тези връзки са изследвани най-добре в областта на фолклора. Вж. напр. Д. Ф р э з е р. Золотая ветвь. М., 1983; Б. Р ы б а к о в. Язычество древних славян. М., 1981; също А. Г у р е в и ч. Проблеми на средновековната народна култура. С., 1985; I. A. R i c h m o n d. Archaeology

and the After-Life in Pagan and Christian Imagery. Oxford, 1950; The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century. ed. by Momigliano. Oxford, 1963.

⁴ Ж. Б л а н к о в. О двоеверии и амулетах-змеевиках. — В: Византия, южные славяне и Древняя Русь. М., 1973, 203—209.

⁵ Тук и по-нататък вж. Крест — В: Мифы народов мира. II. М., 1982, 12—14; Е. А н т о н о в а. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. М., 1984, 73—75, 141—142; G. J o b e s. Dictionary of Mythology, Folklore and Symbols. New York, 1962, 385—387; H. S a c h s, E. B a d s t ü b n e r, H. N e u m a n n.

- Christliche Ikonographie in Stichworten. Leipzig, 1980, 218—219. Lexikon der Kunst. II. Leipzig, 1971, 724—727; Lexikon der Christlichen Ikonographie, v. 2, Rom—Wien, 1970 — Kreuz, 563—574.
- ⁶ Вж. Ю. Вълева. Стенописите на късноантичните и раннохристиянските гробници, намерени на територията на България (IV—VI в. пр. н. е.). Кандидатска дисертация. С., 1986 (ръкопис), с. 161, 165, 172 и посочена литература.
- ⁷ E. Dinkler. Kreuzzeichen und Kreuz. — Jahrbuch für Antike und Christentum, 5, 1962, 93—109.
- ⁸ Вж. напр. Ж. Вължарова. Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI—XI в. — В: Плиска—Преслав. 3. С., 1981, 16—56; Д. Ил. Димитров. Погребалният обред при раннобългарските некрополи във Варненско (VIII—IX в.). — ИАИ, XXXIV, 1974, 51—92; Т. Тотев. Проучвания в гробищата на Преслав през 1963 и 1964 г. — ИИМШ, V, 1972, 41—53.
- ⁹ В Двуречието кръстообразните мотиви обозначават по-скоро света. Вж. Е. Антонова. Цит. съч., с. 75, 142. За халдейци, финикийци, египтяни две кръстосани съчки означават идващия живот; в Китай, Индия, Скандинавия с кръст се означава небето и т. н., вж. G. Jobes. Op. cit., p. 385, 386.
- ¹⁰ C. A. Partridge. The Phoenix and the Ladder. Los Angeles, 1964.
- ¹¹ Григорий от Нуса. V. G. Armstrong. The Cross in the Old Testament according to Athanasius, Cyril of Jerusalem and the Capadocian Fathers. — In: Theologia Crucis-Signum Crucis. Festschrift für E. Dinklers 70. Geburtstag. Tübingen, 1979, 17—38.
- ¹² E. Dinkler. Op. cit., p. 100, sq; Lexikon der christlichen Ikonographie. — Kreuz, 563—565; G. Armstrong. Op. cit., 17—18.
- ¹³ E. Dinkler. Kreuzzeichen und Kreuz. . . , p. 99.
- ¹⁴ A. Grabar. Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique. 2. Paris, 1946 (repr. London, 1972), p. 275 sq.
- ¹⁵ A. and J. Stylianou. By This Conquer. Nicosia — Cyprus, 1971.
- ¹⁶ A. Grabar. Op. cit., p. 275 sq.
- ¹⁷ A. Barb. The Survival of Magic Art. — In: The Conflict between Paganism and Christianity, 100—124.
- ¹⁸ Ф. Успенский. Надписи старобългарскія: колонны с именами городов, надписи с фрагментами договоров. — В: ИРАИК. X, 1905, 173—242; К. Шкорпил. Надписи от Първото българско царство в Черноморската област на Балканския полуостров. — В: Byzantinoslavica, II, Praha, 1930, 189—195.
- ¹⁹ В. Златарски. Приемниците на Омуртаг. — Избрани произведения. I. С., 1972, 165—167.
- ²⁰ В. Бешевлиев. Прабългарски епиграфски паметници. С., 1981, с. 92, 95, 125.
- ²¹ В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 125, 131, 141.
- ²² Пак там, 92—101.
- ²³ П. Славчев, И. Йорданов. Златни медальони на хан Омуртаг (814—831). — Археология, кн. 2, 1979, 25—30.
- ²⁴ A. Grabar. L'Iconoclisme byzantin. Paris, 1984, ил. 39, 41, 42.
- ²⁵ А. Грабар. Стенописите по стълбището на „Св. София“ в Киев и византийската императорска иконография. — Избрани съчинения. I. С., 1982, с. 84.
- ²⁶ ГИБИ, V, 19, с. 113.
- ²⁷ Предполагането е на ст. н. с. Л. Мавролинова.
- ²⁸ A. Grabar. L'Iconoclisme. . . , p. 141.
- ²⁹ A. Grabar. L'Empereur dans l'art byzantin. Paris, 1936, p. 34, 170—171, 239—240.
- ³⁰ В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 52.
- ³¹ Л. Вайсильов, Б.пейчев. Наченки на философско мислене в първобългарската култура. — В: История на българската философска мисъл. I. С., 1970, 22—29.
- ³² В. Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, 114—115.
- ³³ A. Grabar. L'Empereur. . . , p. 35.
- ³⁴ К. Шкорпил. Знаки на строителноматериале. — В: ИРАИК. X, 1905, 250—264.
- ³⁵ Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България. С., 1980, 34—35.
- ³⁶ Т. Тотев. Един бронзов медальон със знаци от Преслав. — Археология, кн. 2, 1967, 36—38; В. Бешевлиев. Първобългарски амулети. — ИИМБ, IX (XXIV), 1973, 53—63.
- ³⁷ В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 54.
- ³⁸ Т. Макарова, С. Плетнева. Типология и топография знаков мастеров на стенах внутреннего города Плиски. — В: Сборник в памет на проф. С. Ваклинов. С., 1984, 212—223 и пос. лит.
- ³⁹ С. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура, с. 154; В. Бешевлиев. Значението на първобългарския знак Y. — ИИМБ, XV (XXX), 1979, 17—23 — смята, че розетата е била за гадаене, а не е носена като амулет.
- ⁴⁰ В. Василенко. Русское прикладное искусство. М., 1977, с. 211—212, ил. 88.
- ⁴¹ Д. Овчаров. Български средновековни рисунци-графити. С., 1982, с. 107, табл. CXV, 1.
- ⁴² Т. Тотев. Цит. съч., 36—38.
- ⁴³ Д. Овчаров. За първобългарските амулети. — МПК, кн. 1, 1977, 10—12.
- ⁴⁴ Т. Тотев. Цит. съч., с. 38.
- ⁴⁵ Г. Вагнер. Проблема жанров в древне русском искусстве. М., 1974, с. 57.
- ⁴⁶ В. Бешевлиев. Значението. . . , 19—20.
- ⁴⁷ Т. Тотев. За един бронзов печат с кръст и неясен надпис от Преслав. — ИИМБ, VII (XXII), 1971, 201—203; В. Бешевлиев. Първобългарски амулети. . . , с. 57.
- ⁴⁸ Материалите от Равна не са публикувани. За възможността да ги види и работя с тях благодарна на ст. н. с. Казимир Попконстантинов.
- ⁴⁹ Вж. Lexikon der Kunst, p. 726; Christliche Ikonographie in Stichworten, p. 218.
- ⁵⁰ Д. Овчаров. За съдържанието на един български ранносредновековен символ. — В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Дуйчев. С., 1980, 294—298.
- ⁵¹ Khatchkar, Armenian cross-stones. Catalogue of exhibition by G. Jeni. Venezia, 1981, p. 16, ил. 8—10.
- ⁵² A. Effenbergger. Koptische Kunst. Wien, 1976, p. 147, 155. Taf. 41, 92.
- ⁵³ G. de Jerphanion. Les Eglises rupestres de Cappadoce. Album. I. Paris, 1925, pl. 20, 4; 26, 4.
- ⁵⁴ Р. Рашев. Знаци и рисунки по стените на Кръглата църква в Преслав. — ИИМШ, VI, 1973, 205—212 и приложените таблици.
- ⁵⁵ К. Миятев. Кръглата църква в Преслав. С., 1932, с. 55.
- ⁵⁶ Г. Фехер. Писмени паметници на прабългарите в Мадара. — В: Мадара. I., с. 395 сл.; Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., табл. XX, XXIII.
- ⁵⁷ Д. Овчаров. Български средновековни рисунки. . . , с. 81.
- ⁵⁸ Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., обр. 7.
- ⁵⁹ В. Антонова. Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовград. — В: Известия на Народния музей в Коларовград, кн. III, 1965, 25—35, обр. 12.
- ⁶⁰ Д. Овчаров. Алегорични изображения и надписи от Преслав. — В: Palaeobulgaria, X (1986), 3, p. 68—72. Срв. композицията от Равна

и един по-късен пример у Н. Овчаров. Към иконографията на някои светци през X—XIV в. — Археология, кн. 2, 1984, 43—48, обр. 1. Вероятно поради особената си сила той става и знак на победилото християнство.

⁶¹ К. Миятев. Цит. съч., с. 172.

⁶² Lexikon der Kunst, p. 726.

⁶³ Вж. по-специално паметниците на живописа и скулптурата в Равена, края на IV—V в.

⁶⁴ Вж. примери у Д. Овчаров, М. Ваклинова. Ранновизантийски паметници от България, IV—VII в. С., 1978.

⁶⁵ М. Ваклинова. Ранновизантийската архитектурна декорация и украсата на ранносредновековните български постройки. — В: Сборник в памет на проф. С. Ваклинов. С., 1984, 93—99.

⁶⁶ Z. Váňa. Die Welt der alten Slaven. Praha, 1983, p. 85, 86.

Sur la question de l'adoption de la symbolique chrétienne dans la culture ancienne bulgare

E. MUSSAKOVA

(Résumé)

La conversion des Bulgares sous le prince Boris Ier marque la transition de la culture proto-bulgare païenne à la culture chrétienne. Etant donné que la doctrine de la nouvelle religion et particulièrement sa pratique culturelle gardent toujours une partie des traditions anciennes existantes, l'auteur essaie d'indiquer des exemples de confession des deux religions différentes dans la culture bulgare du Bas Moyen âge du IXe—Xe s.

L'attention de l'auteur est attirée par la croix en tant que signe d'une importance universelle, connu par toutes les sociétés humaines depuis l'antiquité et régénéré par les agents de l'église chrétienne. On a pris en considération les différents niveaux de perception de la symbolique chrétienne et c'est pourquoi la fonction de la croix est étudiée dans la sphère de la culture aussi bien officielle que populaire, immédiatement vers l'époque de la conversion. On souligne qu'il est presque impossible

d'établir une analogie des signes de croix par rapport à leur appartenance à la tradition païenne ou chrétienne.

Il apparaît qu'aux deux niveaux la symbolique réelle de la croix se neutralise. Dans le milieu païen de la cour elle est conçue seulement comme signe de pouvoir et de puissance en imitant la pratique byzantine, tandis que pour la population ordinaire la croix devient simplement plus forte que les signes magiques connus. L'auteur attache une plus grande attention à un type spécifique de croix — avec des bras ramifiés, qui est lié au signe magique protobulgare le plus répandu Y, en développant ainsi l'idée de V. Beševliev et D. Ovčarov.

Les associations spécifiques recherchées par rapport à la croix dans cette période de transition dévoilent le mécanisme d'adaptation du christianisme à une tradition concrète.

Римски бронзов шлем от колекцията на окръжния исторически музей, Силистра

ПЕТКО ГЕОРГИЕВ, ИВАН БЪЧВАРОВ

През лятото на 1984 г. в колекцията на Окръжния исторически музей — Силистра, е постъпил един новооткрит бронзов шлем. Той е бил намерен случайно в р. Дунав, близо до брега, при км 399, на около 700 м западно от калето при с. Ветрен (Тегулицум)¹. Не е възможно да се определи точно дали шлемът е бил паднал във водата още през античната епоха, или е бил първоначално на сушата — например поставен в гроб, близо до брега, и едва впоследствие при подкопаване на брега от реката е паднал във водата.

Шлемът е направен от тънка бронзова ламарина с дебелина до 0,001 м. Височината му е 0,255 м. Формата е овална, леко приплесната в горната част. Дългата тилна част завършва с дъговидна, хоризонтално стояща плоска лента. На нея личат три дупки за закачване на допълнително покритие на врата, което е било вероятно от кожа (обр. 1—3).

Сегашното състояние на шлема е добро. Деформациите са незначителни. Липсват част от периферната тилна лента и малки части от тялото. На няколко места шлемът е напукан. Задната лява част е била пропукана още през античността и по вътрешната повърхност на това място се вижда грижливо направена кръпка (обр. 4), която е едва видима отвън. Доста грубата вътрешна повърхност на шлема е правела очевидно носенето му направо върху главата доста неудобно. Без съмнение той е бил носен върху малка, мека шапка, кожена или тъкана, която е смекчавала допира до главата.

При изработката на шлема е била следвана с известни изменения формата на атическия шлем². Той има централен гребен, който започва в основата на тилната част с овална изпъкналост във формата на раковина и завършва в горната част на шлема с глава на орел. Клонът на птицата е завит леко надолу. Две кръгчета маркират очите (обр. 2, 4, 6). Цялата повърхност на гребена

до раковината е покрита с гравирани по повърхността на метала птичи пера (обр. 4).

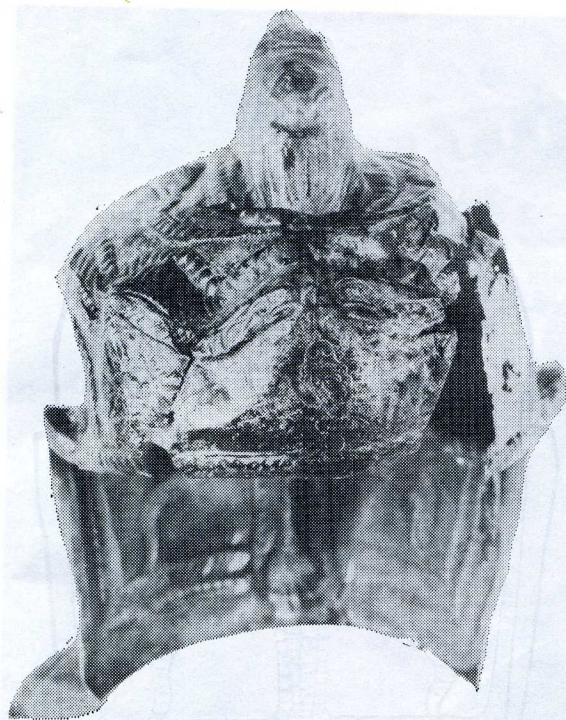
Гребенът разделя шлема на две странични полета, които са оградени с шнуровиден орнамент. Във всяко от тези полета се вижда по едно изображение на змия (обр. 3—6). Опашките на змиите започват при тила, в основата на шлема, а главите им достигат до горната му част. Главите на влечугите са представени силно схематизирани и стилизирани. В долната им част се вижда по един малък, извит израстък, а отгоре личат по три израстъка, прилични на рогчета (обр. 4, 5, 7, 8). Между змиите минава шнуров орнамент, извит като дъга, двата края на която завършват пред главите на влечугите с розета със спирално разположени листа (обр. 1, 5).

В предната част на шлема се обособява отделно, челно поле, оградено от извитите тела на други две змии. Опашките им лежат при слепоочията, а главите им се доближават в средата на шлема, над челото (обр. 1). Змиите са представени като описаните погоре, но тук липсват споменатите израстъци на главите.

В средата на челното поле е представен чрез гравирание бюст, облечен в хитон и броня. Главата е леко извита и наклонена към дясното рамо. Макар и предадени съвсем сумарно, чертите на лицето личат добре. Върху къдриците на косата се вижда шлем. Зад дясното рамо личи горната част на копие с върха нагоре (обр. 9, 10).

Вляво от това изображение се вижда още една фигура — бюст на младеж, представен също чрез гравирание. Част от гърдите липсва, заедно с отчупеното парче от шлема на това място (обр. 11, 12). Все пак няколко къси резки в повърхността на метала на това място дават основание да се предполага, че бюстът е бил представен облечен в лека дреха. Чертите на лицето са представени по същия начин, както на първия бюст. Главата е леко наклонена и

1

2

3

● Обр. 1. Вид на шлема отпред. Fig. 1. Aspect du casque de devant

● Обр. 2. Дясната половина на шлема. Fig. 2. Moitié droite du casque

● Обр. 3. Вид на шлема отзад. Fig. 3. Aspect du casque de derrière

извита към лявото рамо. Около къдриците на косата се вижда лъчист венец, а над лявото рамо — камшик.

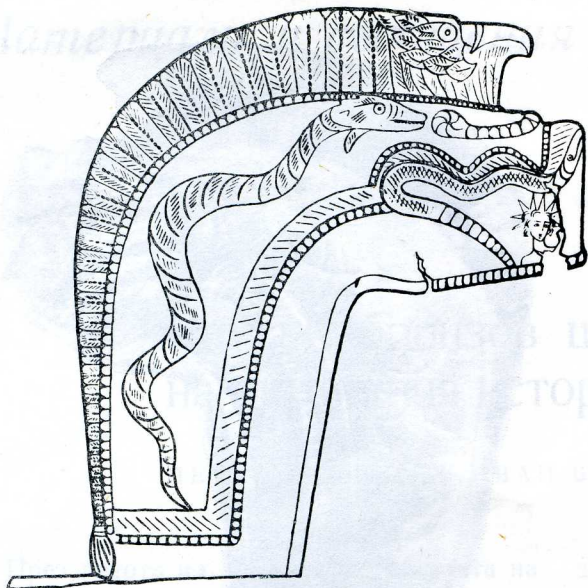
По долната част на челното поле минава релефен бордюр. В средата на полето, над бордюра, има малък отвор, който е нарушил целостта на изображението на първия бюст. Отворът е служил може би за закрепване на пластинка, която е покривала носа на носещия шлема.

Лявата част на челното поле липсва. Все пак над слепоочието личи една вертикална гравирани линия (обр. 10). Това е единствено запазилата се следа от едно предполагаемо трето изображение в това поле, което заедно с другите два бюста е образувало симетричен, тричленен декоративен мотив.

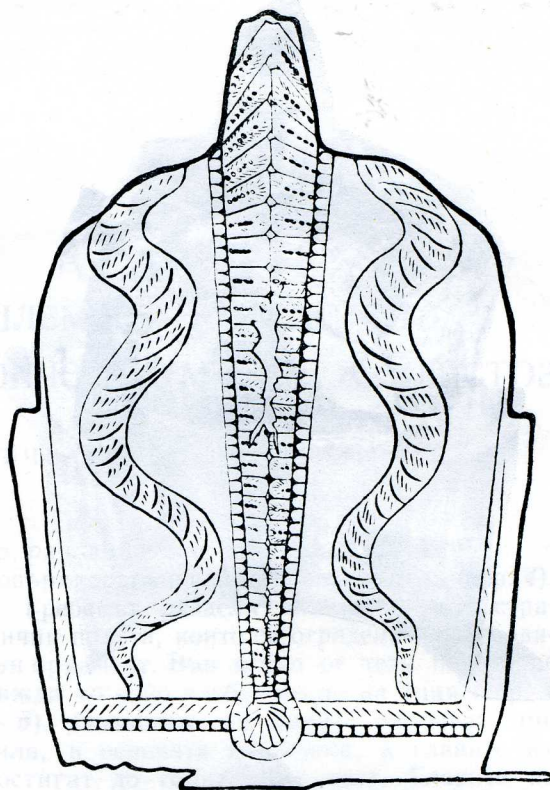
С изключение на изображенията в челното поле всички останали елементи на украсата на шлема са изработени с използването на две техники — изчукване и гравирание. Изпълнението на повечето от тях показва известна небрежност, особено що се отнася до детайлите. Така например розетите на шнуровидния елемент са с нееднакъв брой листа (обр. 5). Телата на змиите в страничните полета не са абсолютно еднакви, нито са разположени напълно симетрично, както очевидно е предвиждал първоначалният замисъл.

Макар и да не се срещат много често, шлемове от този тип (с подобна или същата форма, предназначение и украсителни мотиви) са намирани в пределите на Римската империя. Според класификацията, предложена от Х. Р. Робинсън, шлемът от Си-

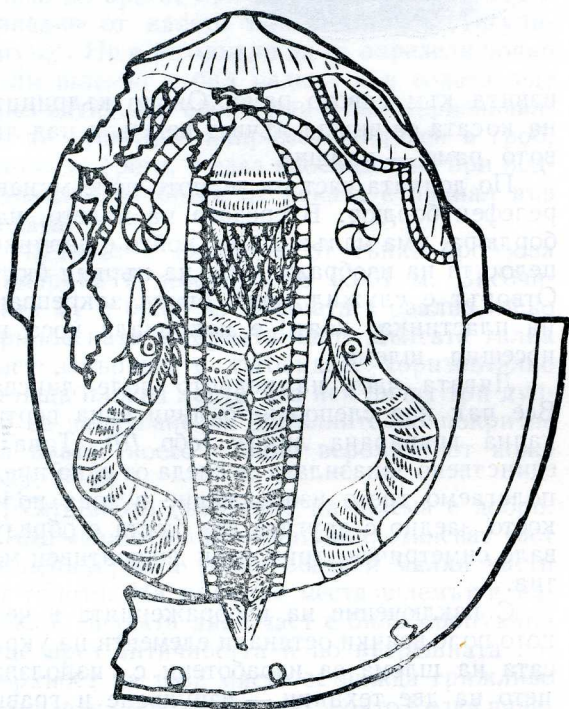
4

6

5

7

● Обр. 4. Дясното странично поле и вид на гребена отстрани. Графично изображение. Fig. 4. Champ latéral droit et aspect de la crinière de côté. Représentation graphique

● Обр. 5. Вид на шлема отгоре. Fig. 5. Aspect du casque d'en haut. Représentation graphique

● Обр. 6. Вид на шлема отзад. Графично изображение. Fig. 6. Aspect du casque de derrière. Représentation graphique

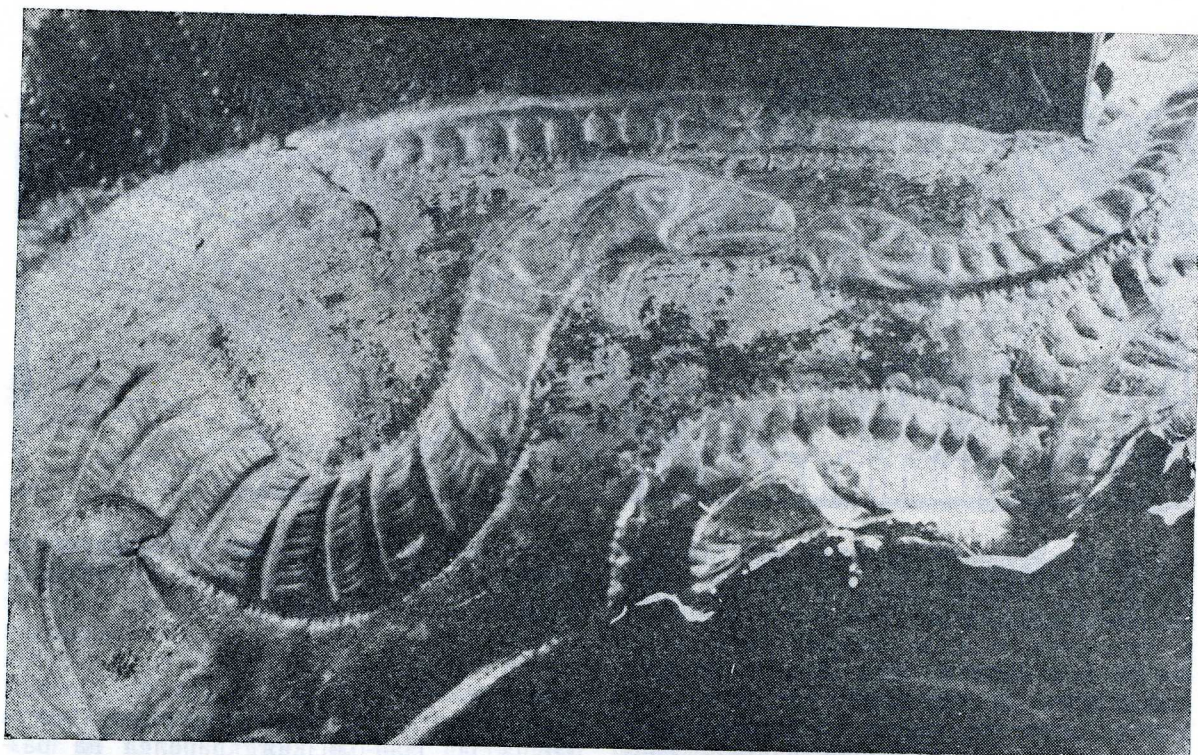
● Обр. 7. Змията в лявото странично поле. Fig. 7. Le serpent dans le champ latéral gauche

листра спада към групата Н на спортните шлемове на помощната римска кавалерия³. Използването им е било ограничено само при паради и спортни упражнения на кавалерията⁴, което обяснява и тяхната недо-

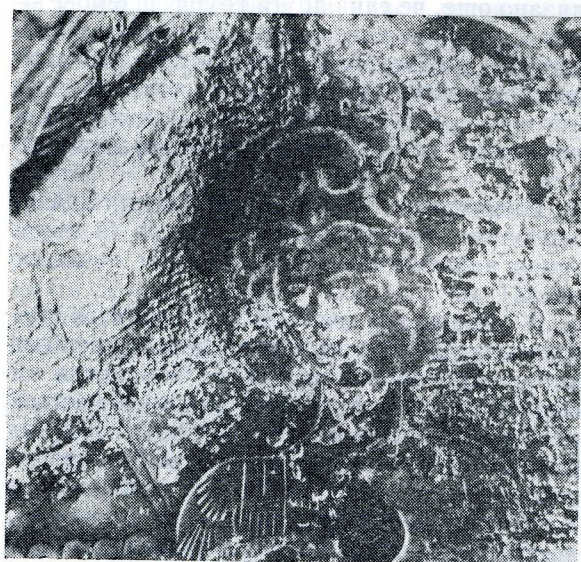
статъчна якост. За сметка на това формата, декорацията и блясъкът на метала, от който са били направени, са придавали на упражненията на войниците зрелищност и привлекателност.

Спортните кавалерийски шлемове на римската войска са били най-общо от два типа — със и без маска. Шлемовете без маски са били направени така, че да покриват и част от лицето, като са оставяли очите открити⁵. Разглежданият тук шлем очевидно не спада към този тип и трябва да се предположава, че той е бил носен заедно с отделно направена маска, която не е намерена.

8

9

● Обр. 8. Змията в дясното странично поле. Fig. 8. Le serpent dans le champ latéral droit

● Обр. 9. Челно поле. Fig. 9. Champ frontal. Buste d'Atchêna

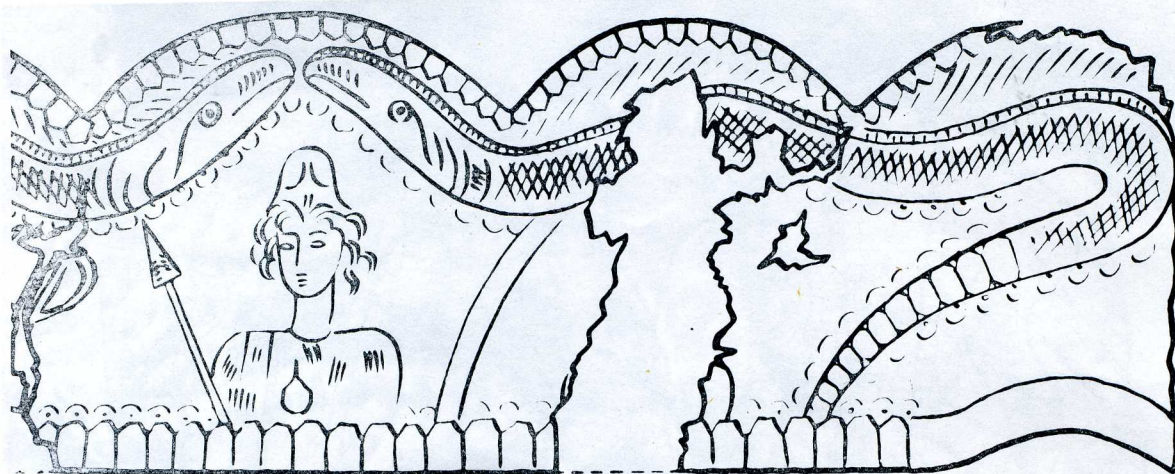
● Обр. 11. Челно поле. Бюст на Сол Инвиктус. Fig. 11. Champ frontal. Buste de Sol Invictus

Откритите досега римски спортни кавалерийски шлемове от групата H не са многобройни. Между известните ни най-близък по форма, сюжет и стил на украсата на шлема от Силистра е един шлем от Норфолк, Англия, открит по съвпадение също в река — р. Уенсъм⁶. Той има съвършено същата форма, а някои елементи от декорацията му са еднакви с тези на шлема от Силистра.

11

От особено значение за датирането на шлема от Силистра е правилното интерпретиране на изображенията в челното поле. Определянето на изображението в лявата част на това поле не представлява особена трудност. Няма съмнение, че бюстът представя слънчево божество. Иконографията и атрибутите му говорят, че това може да бъде старото римско божество — Сол или Сол Инвиктус — божеството, което от II в. нататък играе много важна роля в религиозно-философските представи на римляните⁷. Известно е, че Сол е извънредно популярен в Рим още от времето на Марк

10

● Обр. 10. Челно поле — лявата част с бюст на Атина. Графично изображение. Fig. 10. Champ frontal — partie gauche avec buste d'Athéna. Représentation graphique

Антоний и Август⁸. Към II в. обаче доказателствата за почитането на това старо римско божество намаляват рязко и неговото място в религиозния пантеон заема печелещият все по-голяма популярност Сол Инвиктус⁹.

Изображението на соларно божество не е чуждо на репертоара на шлемовите декорации в империята. Като се има предвид, че за разпространението на култа към него допринасят твърде много войниците¹⁰, това не е учудващо¹¹.

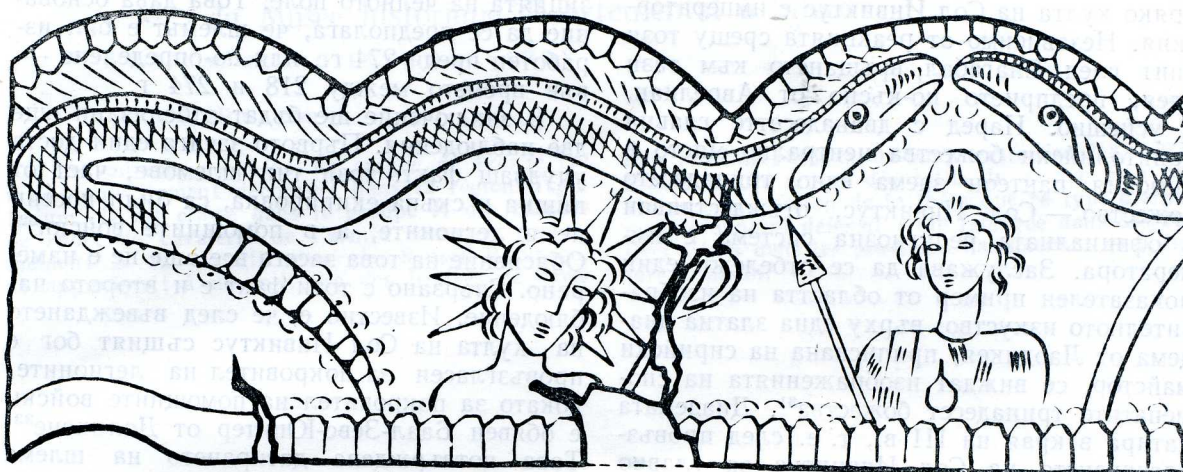
Определянето на изображението в централната част на челното поле е по-трудно. Липсата на характерни атрибути (с изключение на копие, което, както се вижда по-нататък, не допринася много за уточняване на определението) и схематичността на гравюрата не позволяват да се каже със сигурност кое е изобразеното божество. Все пак на базата на това, което може безспорно да се установи, божество с броня, шлем и копие, както и въз основа на сравнение с други изображения по защитно римско въоръжение, може да се приеме, че гравюрата представя едно от двете божества — Минерва или Марс. С подобна прическа е представен Марс върху кнемида от Щраубинг¹². От същото място произхожда една конска броня, върху която се вижда Марс с прическа, дреха, броня и копие, подобни на представените върху Силистренския шлем¹³. Върху една част от шлем, пак от Щраубинг, е представена Минерва с прическа и копие, подобни на тези върху разглеждания тук шлем¹⁴. Изображение на същата богиня, близко до това от Силистра, се вижда и върху един шлем от Гисбъро¹⁵.

В историческата литература, посветена на римското въоръжение, често се поставя въпросът за прототипа на този вид шлемове и за мястото на тяхното производство¹⁶.

Във връзка с този проблем ще трябва да се отбележи, че в района на Дуросторум са открити няколко подобни шлема. Един от тях се пази в сбирката на Силистренския музей и датира от I в.¹⁷. От II в. са другите шлемове, открити в близост до града¹⁸, на изток от него, които спадат към същата група Н. Най-близкият паралел на разглеждания тук шлем — този от гр. Уенсъм, се датира в III в. Заслужава да бъде отбелязано още, че една друга група шлемове — тип С от приетата тук класификация, притежават гребени, завършващи с орлови глави. Шлемовете от тази група, които са най-близки до разглеждания тук — тези от Хедернхайм¹⁹ и Бригещио²⁰, се датират в късния II и началото на III в.

Изложените дотук съображения дават основание шлемът от Силистра да бъде датиран най-общо към края на II и началото на III в.

Установената датировка връща към проблема за мястото на производството на този шлем. Най-вероятно той е бил носен от офицер или от отличил се войник от някой от близките гарнизони²¹. Тъй като този вид шлемове не бил носен от войниците от легионите, а от служещи в ауксилиарната кавалерия, може да се каже със сигурност, че той не е принадлежал на войник или офицер от V Македонски или XI Клавдиев легион, които са били на гарнизон близо до мястото на намирането на шлема — в Дуросторум. Ако се приеме, че шлемът е попаднал в р. Дунав още през античността, не е изключено той да е бил влачен от водите на реката и да е попаднал в нея доста далеч от мястото на намирането му. Все пак не е излишно да се отбележи, че сведенията за помощните кавалерийски части в близост до Дуросторум сочат присъствието на две али — Ala Gallorum et Thracum, намирала се в този район през I в., и Ala I Gallorum Flavia, която се задържала в тази част на провинция Долна Мизия до 106 г., когато е била прехвърлена в Горна

● Обр. 12. Чело поле — централна и дясна част с бюстове на Атина и Сол Инвиктус. Графично изображение. Fig. 12. Champ frontal — partie centrale et droite avec bustes d'Athéna et de Sol Invictus. Représentation graphique

Мизия²². Няма следователно никакво основание шлемът да бъде смятан за собственост на някой служещ в тези части, тъй като той датира, както бе вече казано, от една по-късна епоха. Не е изключено той да е бил собственост на някой ветеран, заселил се по тези места след края на службата си. Това предположение не може да бъде доказано със сигурност, тъй като, както бе споменато, шлемът може да е бил довлечен от водите на реката и от по-далечно място.

Разглеждайки украсата на този тип шлемове, Х. Р. Робинсън отбелязва, че върху много от тях изображенията на змии участват в декорационната композиция. Доста предпазливо, под формата на въпрос, този автор предлага хипотезата, че присъствието на змиите в украсата е било възприето под влиянието на традициите на тракийското изкуство. Този мотив според него е бил пренесен в украсата на въоръжението на римската войска под влиянието и съобразно с вкусовете на многобройните тракийски рекрути в кавалерията²³. В полза на това твърдение говори фактът, че повечето от известните досега шлемове, в чиято украса се виждат изображения на змии, са намерени в дунавските провинции на империята. Би могло да се предполага, че намерените извън тази част на империята шлемове с подобна декорация²⁴ са били поръчани от войници от тракийски произход. Трябва да се отбележи все пак, че приемането на тази хипотеза като абсолютно достоверна, може да стане едва тогава, когато се намерят свързващите звена между произведения на тракийското изкуство (преживяло периода на разцвета си и на най-голямото си влияние към IV—III в. пр. н. е.) и въпросните шлемове (отнасящи се най-общо към II—

III в.). Това, разбира се, остава извън обхвата на настоящата работа.

Някои изследвачи обръщат внимание на приликите, съществуващи в системата и стила на декорацията на отделните шлемове от този тип. Така например приликата в това отношение между два шлема от Никополс ад Иструм²⁵ и Нюстед, Англия, е установена и доказана убедително²⁶. Това навежда на мисълта, че те са били произведени в една и съща работилница²⁷. В подкрепа на това съждение може да се приведе приликата на шлема, разглеждан тук, и този от р. Уенсъм. Така в подкрепа на старата хипотеза, изказана от Ив. Велков²⁸, че тези шлемове са произвеждани в дунавските провинции, могат да се изтъкнат два факта: някои мотиви от украсата на тези шлемове се намират предимно по екземплярите, открити в тези провинции, а шлемовете, открити в западните провинции, са били, изглежда, произвеждани в едни и същи работилници с тези, намерени на изток от Италия.

Една по-прецизна датировка на разглеждания шлем може да се базира единствено на анализа на изображенията в челното поле и свързването им с общото развитие на религиозните представи в империята. За по-точното датиране би могло да допринесе и намирането на евентуален надпис, какъвто нерядко се среща върху периферните ленти на тила на подобни шлемове²⁹. За съжаление тази лента на шлема от Силистра е отчупена и тук ще бъде направен само опит за анализ на въпросните изображения.

Известно е, че в 274 г. имп. Аврелиан провъзгласява Део Соли Инвикто за „Господар на Римската империя“³⁰. Наред с последиците в областта на религиозния живот този акт причинява и известни изменения в областта на изобразителното изкуство, служещо на официалната имперска пропаганда. Петдесетина години по-рано имп. Елагабал прави неуспешен опит да свърже

пряко култа на Сол Инвиктус с императорския. Независимо от реакцията срещу този опит след Елагабал, връщането към тази идея, предприето по-късно от Аврелиан, е успешно. Наред с дванадесетте главни капитолійски божества централно място в римския пантеон заема едно тринадесето божество — Сол Инвиктус, отъждествяван в официалната религиозна система с императора. Заслужава да се отбележи един показателен пример от областта на изобразителното изкуство: върху една златна диадема от Лаодикия, приписвана на сирийски майстор, се виждат изображенията на споменатите тринадесет божества³¹. Диадемата датира в края на III в., т. е. след провъзгласяването на Сол Инвиктус за главно римско божество. Този бог заема централно място в украсителната композиция на диадемата. На разглеждания тук шлем Сол Инвиктус заема странично място в компо-

зицията на челното поле. Това дава основание да се предполага, че шлемът е бил изработен преди 274 г., или по-определено — във времето между 218 и 274 г.

В заключение ще бъдат отбелязани още две наблюдения. Първото засяга един доста учудващ факт: този тип шлемове, част от пишна и скъпа екипировка, са били носени не в легионите, а в помощните войски³². Обяснение на това засега все още не е намерено. Свързано с този факт е и второто наблюдение. Известно е, че след въвеждането на култа на Сол Инвиктус същият бог е провъзгласен за покровител на легионите, докато за покровител на помощните войски е обявен Баал-Зевс-Юпитер от Долихене³³. Това потвърждава датирането на шлема от Силистра преди 274 г. Декорационната композиция в челното му поле внася яснота в представите за развитието на религиозните представи и вярвания в римската войска.

¹ Частта от настоящата работа, която се отнася до намирането на шлема, наблюденията на терена и анализа на формата му, са написани от И. Бъчваров. Останалата част от работата е написана от П. Георгиев.

² H. Russel-Robinson. *The Armour of Imperial Rome*. Thetford, 1975, p. 131.

³ Ibidem, p. 131.

⁴ Arrian. *Tactica*, p. 33.

⁵ H. Russel-Robinson. *Op. cit.*, p. 109.

⁶ J. M. C. Toynbee, R. R. Clarke. *A Roman Decorated Helmet and other Objects from Norfolk*. — JRS, 38, 1948, 20—27, pl. II—IV.

⁷ G. Halsberger. *The Cult of Sol Invictus*. Leiden, 1972, p. 19; A. v. Domaszewski. *Abhandlungen zur römischen Religion*. Berlin, 1909, S. 173 — посочва, че Сол е едно от най-старите божества в римския пантеон.

⁸ G. Halsberger. *Op. cit.*, p. 35.

⁹ И двете божества се представят в антропоморфен вид. Вж. сумирано за Сол в RE, III A, col. 905, за Сол Инвиктус — у G. Halsberger. *Op. cit.*, p. 124; Изображения само на глава и бюст на Сол Инвиктус не са рядкост — G. Halsberger. *Op. cit.*, p. 126 and notes 7, 8.

¹⁰ G. Halsberger. *Op. cit.*, p. 36.

¹¹ Cf. H. Russel-Robinson. *Op. cit.*, p. 120, pl. 348.

¹² J. Keim, H. Klumbach. *Der römische Schatzfund von Straubing*. München, 1951, p. 19, Taf. 17/1.

¹³ Ibidem, S. 26, Taf. 25.

¹⁴ H. Russel-Robinson. *Op. cit.*, p. 109, 405.

¹⁵ J. M. C. Toynbee. *Art in Britain Under the Romans*. Oxford, 1964, p. 239.

¹⁶ Cf. H. Russel-Robinson. *Op. cit.*, p. 107; I. Welkov. Ein Pferdeschmuck aus Mesia Inferior. *ÖJH*, 1952, S. 109 sqq; L. Barkoczy. Romai diszisak Szönyből. *Folia archaeologica*,

1954, p. 48; A. Radnoti. *Bronz Mithras tabla Brigetibol*. *Archeologiai Ertesítő*, 1946—1948, p. 137 ff; F. Drexel. *Römische Paraderüstung*. *Strena Baliciana*, Zagreb—Split, 1924, p. 55; J. M. C. Toynbee. *Op. cit.*, p. 295.

¹⁷ J. Garbsch. *Römische Paraderüstungen*. München, 1978, S. 68 (mit Lit.).

¹⁸ A. Radulescu. *Elmi bronzeti di Ostrov*. — *Dacia* NS, 7, 1963, p. 555ff.

¹⁹ H. Russell-Robinson. *Op. cit.*, p. 128, pl. 376.

²⁰ Ibidem, p. 128, pl. 378—380.

²¹ По въпроса за правото да се носи такъв шлем вж. у H. Russell-Robinson. *Op. cit.*, p. 109.

²² W. Wagner. *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen*. Berlin, 1938, S. 37 f, 40 f; В. Герасимова. Римските помощни войски на провинция Мизия (дисертация). С., 1971, с. 38, 49—50.

²³ H. Russell-Robinson. *Op. cit.*, p. 109.

²⁴ Вж. напр. споменатия горе шлем от р. Уенсърм, шлема от Сен-Жермен от Ле — H. Russell-Robinson. *Op. cit.*, p. 133, pl. 396.

²⁵ O. Bendorf. *Antike Gesichtshelmen und Sepulkralmasken*. Wien, 1878, Taf. 12, Fig. 3a—c.

²⁶ J. M. C. Toynbee. *Op. cit.*, p. 292.

²⁷ Ibidem.

²⁸ I. Welkov. *Op. cit.*, passim.

²⁹ Cf. H. Russell-Robinson. *Op. cit.*, pl. 284.

³⁰ G. Halsberger. *Op. cit.*, p. 158.

³¹ F. Altheim. *Die Soldatenkaiser*. Frankfurt a. M., 1939, 281—284.

³² H. Russell-Robinson. *Op. cit.*, p. 108.

³³ A. v. Domaszewski. *Die Religion des römischen Heeres*. Berlin, 1924, S. 60 f.

Casque de bronze romain de la collection du Musée historique départemental à Silistra

P. GEORGIEV, I. BĂCVAROV

(Résumé)

Les auteurs présentent un casque de bronze romain nouvellement découvert dans la région Tegulicium. Il est classé dans le groupe H des casques de sport de cavalerie de l'armée romaine, conformément à la classification de Russell-Robinson. Il appartenait à un militaire des troupes de cava-

lerie auxiliaires et il est du temps entre l'an 218 et 274. L'analyse des motifs décoratifs du casque peut servir de confirmation de la thèse que ce type d'armement d'apparat défensif a été fabriqué dans des ateliers situés dans les provinces danubiennes de l'Empire romain.

За интерпретацията на така наречения „Фриз на здравеносните божества“ от Филипопол

ТОТКО СТОЯНОВ

Фризът от Филипопол е внушителен и с размерите си, и с пластическите си качества и безспорно е заемал видно място в голяма обществена сграда — най-вероятно храм. В многофигурната композиция със сигурност се разпознава само триадата Асклепий, Хигия и Телесфор (обр. 1). След проучването, направено от Б. Дякович при първоначалната му публикация¹, този значим паметник на античната религия в Тракия не е бил обект на полагащите му се задълбочени проучвания и в научната литература се е затвърдило първоначалното му название „Фризът на здравеносните божества“. Струва ни се, че представите, изпълнени чрез изображения на божества, са много по-обхватни. Интерпретацията на паметника е трудна и неминуемо въвежда в широк кръг проблеми от иконографско и семантично естество, пречупващи се през проблематиката на религията в Тракия през античността (не само римската), защото произхожда от Филипопол — може би най-древния и най-значителен културен център на Тракия. Целта на предложената работа е да се набележат основните проблеми и да се предложи в някаква степен тяхното решаване.

Релефът от Филипопол има общи размери: височина 1,08 м, ширина 2,80 м и дебелина 0,43 м. Фигурното поле е високо 0,79 м и широко 2,70 м. Паметникът е изработен от бял, ситнозърнест мрамор. Във фриза са изваяни фигурите на осем божества, фланкирани от бюстовете на Селена

(Луна) и Хелиос (Сол), поставени върху профилирани шестостенни ари. От ляво на дясно след бюста на Селена е изобразена богиня, облечена в дълъг хитон и увит над него химатион. Главата, с прибрана назад коса, е открита. Дясната ръка е свита в лакътя и поставена пред гърдите, подпъхната в химатиона. В свитата длан държи малък предмет. Лявата ръка е отпусната и придържа химатиона. До нея, вдясно, е представена млада богиня, обляната изцяло в профил надясно, облечена в дълъг, двойно препасан хитон без ръкави. Десният ѝ крак е свит в коляното, с изнесено назад стъпало. С лявата ръка, отпусната напред и надолу, богинята държи къса факла над жертвеника, намиращ се зад стоящия до богинята Телесфор. Основата на жертвеника — тясна хоризонтална ивица, се вижда зад краката на малкия бог. С дясната си ръка, свита в лакътя и вдигната напред, младата богиня налива течност във фиалата на Асклепий, стоящ до Телесфор. Гъстата къдрава коса на богинята е опъната назад и завързана в малък кок. Асклепий е представен фронтално, в традиционната иконография, обърнал глава наляво, с поглед към фиалата. До Асклепий е представена фронтално Хигия, в популярната иконография със змия в дясната ръка, насочваща се към блюдото в лявата ѝ ръка. До Хигия е представена, също фронтално, богиня в дълъг хитон и химатион, увит около тялото и праметнат през

● Обр. 1. Фризът на здравеносните божества от Филипопол. Fig. 1. La frise des „divinités salutaires“ de Philippopolis

главата. Дясната ръка, свита в лакътя, е опряна пред гърдите върху гънката на химатиона и придържа края, спускащ се от главата. Лявата ръка е отпусната до тялото. Богинята е без никакви характерни атрибути. До нея са изобразени двама млади богове, голи, наметнати с къси хламиди, опрени на копия с върховете надолу. Изображенията им са почти огледални. Разлика има само в опряната на хълбока дясна ръка на бога отляво и отпуснатата лява ръка на другия бог. Между тях е приклекнало куче, обърнато надясно. В самия долен десен ъгъл на образното поле, между крака на крайния бог и арата с изображението на Хелиос, е представено яйце.

Фризът е изпълнен във висок релеф, с перфектна обработка на ситнозърниестия мрамор. Фигурите са с класически пропорции, чертите на лицата, анатомическите подробности и драперията са изваяни с високо майсторство. Явно каменопластът е имал много добра школовка. От изображенията, запазени почти изцяло, са повредени само част от дрехата на богинята в левия край на фриза, лицето на Телесфор, лицата и ръцете, държащи копията на двамата богове вдясно, дясното бедро на единия и почти целия ляв крак на другия от боговете. Високата рамка е неравна отдолу и отгоре, вероятно очукана вторично. Фонът е равен и гладък. Грубо и недоработено е изображението на Хелиос, контрастиращо с изящните, полирани повърхности на фигурите от централния фриз. Подобно по пластически качества е изображението на Селена.

Според Б. Дякович крайната богиня вляво е Деметра, богинята до Хигия е Хера, а младите богове вдясно — Арес и Дионис. Авторът е бил затруднен най-много при определянето на младата богиня срещу

Асклепий. Б. Дякович отхвърля възможността „тази девойка... най-елегантната, най-красивата в цялата композиция“ да е Атина, понеже тя нямала присъщите ѝ атрибути и изпълнявала ролята на помощница на Асклепия, унизителна за една богиня. Затова предполага, че тя е някоя от сестрите на Хигия — Язо или Панакея. Авторът не е обърнал внимание на късата факла, която младата богиня насочва към олтара зад Телесфор. За олтара подсказва и възлиянието, което се готви да направи Асклепий. Извършвайки ритуала около олтара (на храма или светилището, от което произхожда вероятно и фризът), богинята и Асклепий се явяват действителният център на цялата алегорическа композиция. Явно богинята не може да бъде второстепенната Язо или Панакея, изобразявани рядко и непопулярни в Тракия. Във връзка с това би могло да се посочи, че е неубедителна интерпретацията на всички фигури като цяло божествено семейство лечители — Язо, Панакея, Телесфор, Асклепий, Хигия, Епионе, Махаон и Подалирий².

Наскоро в научнопопулярна книга за античния Филипопол М. Оперман предложи нова интерпретация на фигурите от фриза. Своеобразен ключ към нея са фигурите на двамата млади богове. Авторът обръща внимание на яйцето до крака на единия от тях и предлага да се възприемат като Диоскурите. Според нас тази интерпретация е по-приемлива. Богинята с воал до Диоскурите е според М. Оперман Деметра, а Елена, тяхната сестра, е богинята в левия край на композицията. Основание за това му дава малкият объл предмет в ръката ѝ — според него яйце. Приемайки симетричното разполагане на божествените триади в релефа, авторът предлага в младата богиня срещу Асклепий да се види Кора (Персефона), дъщерята на Деметра. Получава се композиция, в чийто център са Асклепий, Хигия и Телесфор, фланкирани

от Деметра и Кора, а те от своя страна от Елена и Диоскурите³.

На пръв поглед тази интерпретация е стройна и убедителна, но в нея могат да се посочат слаби пунктове. В случаите, когато Диоскурите се изобразяват заедно с Елена или друга богиня, те винаги са представени симетрично от двете ѝ страни⁴. Представянето на Елена чак в другия край на многофигурната композиция влиза в разрез с посочената, утвърдена от предримската епоха схема. При това кучето, представено между братята, остава без обяснение. То не е техен атрибут. Присъствието му би било основателно само ако е символ на божеството, с което са асоциирани в този случай⁵. В богинята до тях с еднакъв успех може да се види при липсата на определящи атрибути и Деметра, и Хера, и друга богиня с най-общ матронален характер. А богинята в левия край на фриза би могла по-скоро да бъде Кора (Персефона). Характерът на облеклото ѝ и откритата глава дават тази възможност. Овалният предмет в ръката ѝ може да се тълкува като нар, един от атрибутите, с които богинята се изобразява често⁶. А в младата богиня до нея е най-неприемливо да се вижда Кора (Персефона). Според М. Оперман факлата и ойнохое били нейни атрибути. В сцени като тази е трудно да открием Персефона в паметници на античното изкуство. Като млада девойка тя се представя в мита за грабването ѝ от Хадес, но облеклото ѝ е друго. В други паметници тя се представя като владетелка на отвъдния свят или при завръщането ѝ на земята, но и в тях е трудно да я сравняваме с младата богиня, извършваща ритуала във Филипополския фриз. Кора носи дълъг хитон, над който е увит химатионът. Косата също не се представя по този начин. Сред всички богини от гръцкия и по-късно от гръко-римския пантеон най-близо до образа от проучвания тук паметник е Артемида. Примери за прическата и двойно препасания хитон ни дават релефи от IV в. пр. н. е. от Мегара, Браурон и др.⁷ Много паметници от V—IV в. пр. н. е. представят Артемида в момент на възлияние над олтар, около който присъстват Аполон и други божества. В дясната ръка държи ойнохое, а в лявата къс факел⁸. Особено важен паралел се явява изображението на богинята върху емисия колониални монети на Филипопол, при което тя е в аналогичен на образа от релефа дълъг, двойно препасан хитон, с ниско падаща апоптигма и с факли в ръце, едната от които е наведена надолу⁹. В други емисии на Филипопол, вече с къс хитон, Артемида е представена в момент на приношение, с къс факла пред горящ жертвеник¹⁰. Съвместното представяне и почитане на Артемида и Асклепий се вмести напълно в гръцките и гръко-римските представи.

Още В. Добруски, публикувайки паметниците от светилището при Глава Панега, посочи, че в близост с Асклепиона в Епидавър, в свещената гора, се намирали храмовете на Артемида и Афродита¹¹. Близостта на Артемида с Асклепий е засвидетелствувана и в другия голям култов център на бога — Пергам. Там дори богинята носела и епитета Хигия¹². И накрая, но не с последно по важност значение за идентифицирането на младата богиня с Артемида, е обстоятелството, че фризът е открит в подножието на Небеттепе. Размерите и теглото му (около три тона) подсказват, че той е преизползван при строежа на късно-античната крепостна стена недалеч от първоначалното си местонахождение¹³. А то попада в района на храма на Артемида на Трихълмието и по всяка вероятност на филата Артемизида¹⁴.

Датировката на паметника има значение и за неговата интерпретация. Според Б. Дякович фризът е създаден по времето на Марк Аврелий. Действително пластическите качества насочват към времето на Антонините. Косвено тази датировка се потвърждава от изображенията на Диоскурите, чието най-широко разпространение бележи именно тази епоха¹⁵. Монетата, в която изображението на Артемида стои най-близо до това от релефа, носи на аверса образа на Фаустина Млада, жена на Марк Аврелий¹⁶. Алегоричната композиция и особено Артемида и триадата здравеносни божества би следвало да са свързани с информация, произтичаща от важни за Филипопол, а може би и провинцията и империята събития. Точно времето на Марк Аврелий предлага такива. Известно е, че крепостната стена на Трихълмието била възстановена в началото на Маркоманската война¹⁷. Чумната епидемия, обхванала империята по това време, взела живота дори на Луций Вер. Ограждането на Трихълмието — седалище на Артемида, едно от главните божества на града, и значението на здравеносните божества в период на войни и епидемии, обяснява мястото им в релефа. При това трябва да се има предвид връзката на Артемида (респ. Диана) с императора, дома му, армията и империята¹⁸. Покровителството ѝ в такива съдбоносни периоди (поне като пропагандна идея) е явно. Данните, че на Изток Марк Аврелий и Луций Вер са представяни като Диоскурите¹⁹, подсказват смисъла на присъствието им във фриза. Все в посока на потвърждаване на връзката на фриза с важни събития от времето на Марк Аврелий и Луций Вер са афишираната връзка на Луций Вер с Диана в паметници от Ефес и Пергам, увековечаващи победите му над партите²⁰. Фактът, че Артемида запалва жертвеника, подсказва, че вероятно цялата церемония (символично) се из-

вършва в нейното светилище или във връзка с празник или ритуал, имащ отношение към нея. Отсъствието сред голямата група божества на Аполон, главен бог във Филипопол, сочи, от една страна, че не може да се говори за представяне на „здравеносните божества“, а от друга, че най-вероятно фризът е плод на официален акт на филата Артемизиада.

Най-проблематична може би е интерпретацията на богинята до Хигия. Без никакъв атрибут, богинята, чиято божественост в това обкръжение е безспорна, се доближава явно до представата за една местна, добре известна и понятна покровителка. Иконографски тя намира пряк паралел в анонимните богини, представяни пред Тракийския конник²¹. Ако сме на прав път, това изображение ще придобие особена важност чрез присъствието си в официален религиозен паметник на най-големия тракийски културен център през римската епоха.

Цялостната интерпретация на многофи-

фигурния фриз от Филипопол страда от вторичната обработка на двата му края, в резултат на която са представени бюстовете на Хелиос и Селена. Трудно е да се гадае дали в първичния облик на паметника върху рамката е имало други изображения на божества персонификации, или някакви символи и кои точно. Грубите изображения на Хелиос и Селена са в дисонанс с тези на божествата от фриза. Това подсказва, че те вероятно са били добавени набързо и от майстор с по-скромни възможности. Фактът, че и в този вид паметникът вероятно е бил преизползван при някакво събитие, подсказва и промяната на вкусовете в една по-късна епоха. Би могло да се предположи, че вторичните промени в общия вид на фриза следва да се отнесат към времето на император Хелиогабал, когато градската управа на Филипопол, а вероятно и филите чрез различни средства трябвало да изразят своята благодарност и почит към императора, дал на града титлите метрополия и неокор²².

¹ Б. Дякович. Фризът на здравеносните божества на Тракия и култът на Ескулап в Пловдив. — ГНБП, 1921, 127—157, табл. I.

² Н. Запrianов. За медицина на траките. — Тракия, 1976, 3, с. 96. Срв. Д. Цончев. Принос към проучванията на римската архитектура в Южна България, ГМПО, II, 1956, 152—154, обр. 93—94.

³ M. O p e r m a n. Plovdiv — antike Dreihügelstadt. Leipzig—Jena—Berlin, 1984, 91—93.

⁴ F. Ch a p o u t h i e r. Les Dioscures au service d'une déesse. Paris, 21—80, No 1—75.

⁵ Вж. F. Ch a p o u t h i e r. Op. cit., 38—59, 76—103.

⁶ А. С. Русияева. Земледелески култы в Олвии догетского времени. Киев, 1979, с. 54, рис. 2, 4.

⁷ L. K a h i l. Artémis. — Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae. Artemis Verlag Zürich und München, II, 1984, № 673, 1225 a; G. D a u x. Chronique des fouilles fouilles en Grèce en 1957. — BCH, LXXXII, 2, 1958, p. 691, fig. 37.

⁸ L. K a h i l. Op. cit., N 1066, 1011, 1020—1022.

⁹ Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив. — ГНБМП, 1924, № 137—138, табл. IV. XIII. Според Н. Мушмов в тази емисия е представена Деметра, но липсата на химатион над хитона и особено прибраната в малък кок коса и малкият лунен сърп над челото недвусмислено индикират Артемидата. Точно в паметници от IV в. пр. н. е. можем да видим първообрази на изображението от монетата. Вж. L. K a h i l. Op. cit., No 906—907.

¹⁰ Н. Мушмов. Цит. съч., № 454, табл. XI; Същия. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. С., 1912, № 5374.

¹¹ В. Добруски. Тракийското светилище на Асклепия до Глава Панега. — АИНМ, 1907, с. 17, ебл. 15.

¹² E. O h l e m u t z. Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon. Würzburg, 1940, p. 140, 164, 260—261.

¹³ Релефът е открит при изкопни работи на пл. „Цар Ив. Шишман“ (дн. „Роза Люксембург“), източно от Небеттепе. Вж. Б. Дякович. Цит. съч., с. 127 сл.

¹⁴ Местоположението на предполагаемия храм на Артемидата се подсказва от няколко важни находки. Освен фриза на източния склон на Небеттепе е открита и мраморна статуя на богинята с

вероятен паралел във Филипополската нумизматика. Вж. D. C o n č e v. Iconographie et culte de divinités grecques en Bulgarie. — RA, 1962, 2, p. 197—198, fig. 11; Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив, № 307, табл. XIV. В района на църквата „Св. Богородица“ са открити двата надписа, свидетелстващи за дейността на събранието на филата Артемизиада. Вж. Л. Ботушарова. Три документа за историята на римския Филипопол. — Археология, 1968, кн. 2, 48—49. На най-високата, северната част на Небеттепе, в пласта от римската епоха е открита глинена тежест за стан с отпечатък от гема с образа на Артемидата, представяща я в дълъг хитон, с две факли в ръцете. Този паметник бе любезен да ни покаже н. с. Ат. Пейков, ръководител на разкопките, за което му изказваме нашата благодарност. Любопитно е, че образът на Артемидата от тежестта намира паралел в култовата статуя на богинята, представена в храма ѝ на Трихълмие, според монета на Филипопол от времето на Комод. Вж. Т. Герасимов. Няколко монети и медальони от Филипопол. — ГПНБМ, 1931—1934, 123—124, обр. 58—59; К. Колев. Монетите като извори за историята на Пловдив. — Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край. Пловдив, 1966, с. 61, обр. 34; Същия. Джамбазтепе, изобразено върху антична монета от Филипопол. — ИМЮБ, 1975, с. 117, обр. 1—2. Изброените паметници оградят и застъпват Небеттепе — най-вероятното място, където се е намирал храмът на Артемидата. Това се потвърждава и от анализа на няколко монети и медальони освен посочената емисия на Комод. Вж. К. Колев, Монетите като извори за историята на Пловдив, 72—74, 77—78, обр. 28, 32; Н. Мушмов. Цит. съч., № 441, табл. XI, 488—489, табл. XII. Въпросът за мястото на храма въз основа на посочените данни е предмет на отделно проучване.

Според данните от паметниците, в които се документира филата Артемизиада, тя вероятно се е разполагала в източната част на Филипопол и земите на изток-югоизток от него в градската му територия. Вж. Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия. — ГСУ ФКНФ, 72, 2 (1977), 1980, 105—108 с лит.

¹⁵ F. Ch a p o u t h i e r. Op. cit., 98—99.

¹⁶ Вж. бел. 9.

¹⁷ Б. Дякович. Цит. съч., 162—163; Л. Ботушарова. Античният Филипопол в светлината на новите археологически разкопки. — Археоло-

гически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край. Пловдив, 1966, 50—51.

¹⁸ Т. Стоянов. Оброчните релефи на Артемида (Диана) — ездачка от Мизия и Тракия през римската епоха. — Археология, 1984, кн. 2—3, с. 38, 42; Е. Симон. Diana. — Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae. II, p. 793—794, № 274—279.

¹⁹ F. Chappouthier. Op. cit., p. 99, not. 4.

²⁰ Е. Симон. Op. cit., No 280.

²¹ Т. Стоянов. За иконографията и семантиката на женските изображения в паметниците на Тракийския конник. — Векове, 1987, I. с. 18—31 ил. с. 2, 19.

²² К. Колев. Цит. съч., 69—71 с. лит.

Sur l'interprétation de ladite „frise des divinités salutaires“ de Philippopolis

T. STOJANOV

(Résumé)

L'auteur étudie de nouveau la grande frise de marbre de Philippopolis, appelée dans la littérature La frise des divinités salutaires. Le nom provient des représentations les plus sûres d'interprétation de: Asclépios, Hygie et Télésphore. Pour les cinq autres divinités de la frise, on propose de nouvelles interprétations ou bien on corrige celles, faites jusqu'à présent, en attirant l'attention sur les difficultés pour l'identification sûre dans certains cas. L'auteur admet comme étant la plus vraisemblable l'interprétation de deux divinités masculines à l'extrémité droite du relief comme les Dioscures, proposée par M. Oppermann. La déesse à gauche des Dioscures est interprétée comme Héra ou Déméter ou Epioné. Il attire l'attention sur le fait que le manque d'attributs caractéristiques et la ressemblance iconographique avec certaines représentations des déesses anonymes, figurant devant le Cavalier thrace, porte à admettre qu'ici est représentée une déesse locale. En ce qui concerne la

jeune déesse, participant à l'oblation ensemble avec Asclépios, l'auteur propose de l'interpréter comme étant Artémis, une des divinités principale à Philippopolis. En outre, les parallèles iconographiques avec des monuments de l'art grec classique, une telle interprétation est suggérée aussi par le lieu de la découverte de la frise à proximité immédiate de l'endroit probable du temple (le sanctuaire) d'Artémis. Pour ce qui est de la déesse à l'extrémité gauche de la composition, on suppose qu'elle pourrait être Coré (Perséphone). La nouvelle analyse du monument confirme la datation admise jusqu'à présent, à savoir vers l'époque de Marc Aurèle et de Lucius Verus. La composition allégorique du relief suggère qu'il est vraisemblablement le résultat d'un acte officiel d'hommage (de fylé Artemisiade ou de l'administration municipale à Philippopolis à l'égard des deux empereurs. Il est possible que la frise fût utilisée de nouveau plus tard à une occasion semblable sous l'empereur Héliogabale.

Зооморфни метални находки от Североизточна България

КОНСТАНТИН ТОТЕВ

Предмет на разглеждане в настоящата работа се явяват няколко бронзови предмета, които със зооморфната си форма и предназначение на катинари (кофари) се отнасят към кръга на любопитните археологически находки. Интересът към тях е продиктуван както от недостатъчната им изученост, така и от въпросите, които те повдигат с предназначението и зооморфното си оформяване.

Находките са намерени през различно време и произхождат от Североизточна България: Преслав¹, Вълнари, Шуменски окръг² и Калиакра, Толбухински окръг³. Съ-

стоянието, в което те са стигнали до днес, не позволява да се съди с увереност за всичките им части и за инсталирания в кухите им зооморфни фигурки механизъм за заключване и отключване. При това положение нашите усилия ще бъдат насочени към изясняване главно на зооморфната форма и свързаните с нея въпроси и представи на населението, което ги е създало и ползвало, от една страна, и, от друга — към осветляване, доколкото е възможно, на традицията, свързана с тяхната етническа принадлежност, и евентуалната им датировка.

Катинари от Преслав (обр. 1 а, б, в)

От Преслав произхождат два зооморфни катинара: един с форма на птица и втори с форма на пантера. Първият е намерен при редовни археологически разкопки на най-големия от откритите до днес в Преслав манастири — Дворцовия⁴, а вторият е записан в инвентарната книга на музей „Велики Преслав“ като случайна находка от Вътрешния град⁵.

Катинарът от Дворцовия манастир се състои от две еднакви, отлети от бронз половинки, които наставени една до друга с вдлъбнатата си вътрешна част образуват обемна фигурка на птица (обр. 1 а, б). Яйцевидното тяло има размери 4х3,5х1,8 см. Кръглата едра глава на птицата, най-вероятно патица, се свързва с тялото посредством права шия и завършва с издадена напред човка. Тялото отзад завършва с къса и леко извита нагоре опашка. Миндаловидните крила са плътно прибрани към тялото. Под корема на фигурката се издава правоъгълна поставка. Очите са отбелязани от двете страни на главата чрез изпъкнали точки. Почти в средата на едното крило е изрязан отвор с форма на буквата Т, обърната надолу. Заедно с кръглият отвор върху главата на птицата и този на правоъгълната поставка са служели за захващане на нестигналите до нас части на катинара. Чрез тях се е осъществявала връзката с монтирания вътре в кухото зооморфно тяло механизъм за заключване и отключване. При липсата на излишните извън животинската фигура части е трудно да се правят догадки относно работния механизъм. Неголемите размери подсказват, че катинарът не е служел за заключване на врати, а по-скоро е бил предназначен за заключване на дървена ракла или малко ковчеже за накити.

Във връзка с датата на катинара не е без значение, че е намерен в сигурна археологическа среда, датирана с фрагменти от старобългарски глинени съдове, преславска рисувана керамика за стенна облицовка и други находки от Х в. Попадането му в източния външен манастирски двор едва ли е можело да стане по-късно от втората половина на Х в., когато активният живот в този богат столичен манастир е бил преустановен във връзка със завладяването на Преслав от византийския император Й. Цимисхий през 971 г.⁶

Преки аналогии за разглеждания катинар с форма на водоплаваща птица не можем да посочим и това затруднява до голяма степен предположенията относно етническият характер на традицията, с която катинарът може да се свърже. Половинка от бронзов катинар с форма на птица беше намерен съвсем наскоро при разкопки във вътрешния град на Преслав⁷. Подобни ка-

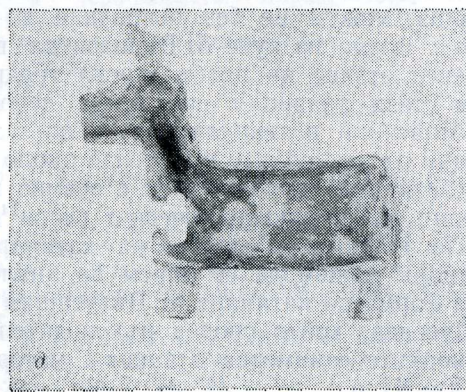
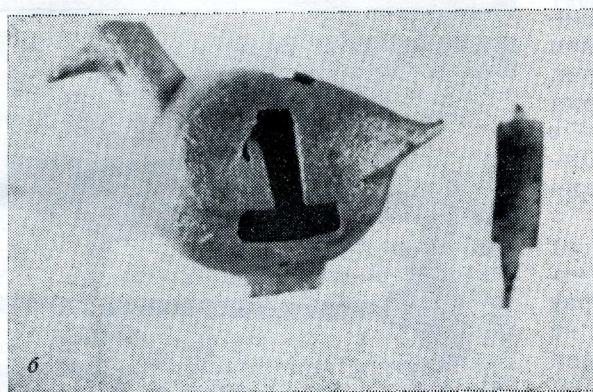
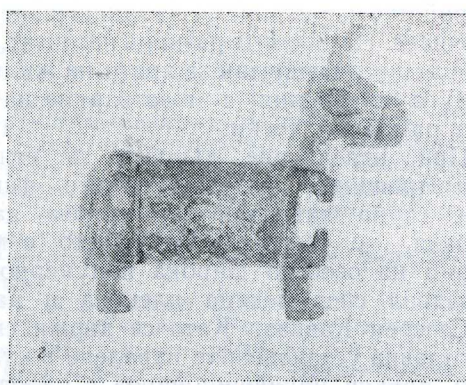
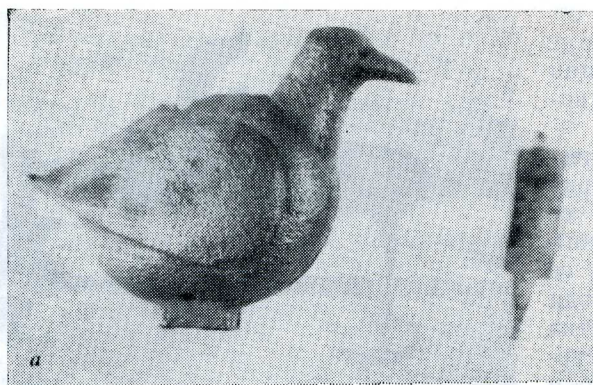
тинари са известни сред находките от метал във Волжка България⁸. Когато към това се прибави голямата популярност и разпространение на мотива „водоплаваща птица“ в изкуството на тюркските народи, няма да сбъркаме, ако описаната находка отдадем на далечна, но жива тюркска традиция.

Вторият преславски катинар е също бронзов и има устройство, подобно на първия. Макар многократно да е включван заради интересната си форма като илюстрация в монографични трудове по старобългарска култура и изкуство⁹, катинарът не е описван подробно. Съставен е от две симетрични половинки, които са свързани, както при първия катинар. Има форма на малка пантера с размери: 3х1,9х0,6. По тялото са нанесени посредством кръгчета, запълнени с позлата, характерните за пантерата петна по тялото, които подсилват декоративния ефект. За частите, които са осигурявали прикрепването на катинара и неговото заключване, е трудно да се правят предположения. С тях са били свързани отворите на гърдите и върху главата. Как е бил устроен инсталираният в кухото тяло механизъм за затваряне и отваряне, е също трудно да се каже. С интересната си форма и позлатената си украса катинарът най-вероятно е служел за заключване на неголямо ковчеже за скъпоценности. Отсъствието на аналогии у нас и в чужбина е сериозна трудност да се правят предположения относно етническата традиция, към която трябва да го отнесем. По отношение на датата, която предлагат за него Н. Мавродинов¹⁰ и Ст. Ваклинов¹¹ — Х в., е трудно да се изкажат възражения.

Катинар от Вълнари (обр. 1 г, д)

Намерен преди близо петнадесет години случайно при изкопни работи в землището на с. Вълнари, Шуменски окръг, катинарът на няколко пъти сменя притежателите си. Последният — Никола Георгиев от Шумен, го предоставя през 1984 г. на Археологически музей — Варна за откупуване¹². С други сведения за мястото и обстоятелствата на намиране на находката не успяхме да се сдобием и това пречи за пълното ѝ осветляване и изводи относно нейната датировка.

Катинарът е стигнал до нас с едната си половина (обр. 1 г, д), която има размери: 4,3х3,8х0,2 см. Отлята е от бронз и след плътно прикрепване откъм вътрешната си вдлъбната страна с изгубената втора половина катинарът е представлявал обемна животинска фигура. Животното е с цилиндрично тяло, изправена под почти прав ъгъл шия и малко едро пропорционирана спрямо тялото трапецовидна глава. Върху

● Обр. 1 а, б) Бронзов катинар с форма на птица от Преслав (X—XI в.); в) Бронзов катинар с форма на пантера и позлатена украса от Преслав (X в.); г, д) Половинка от бронзов катинар с форма на куче от с. Вълнари, Новопазарско — лице и опакo (X—XI в.); е) Бронзов катинар с форма на конче от Калиакра, Толбухинско (XII—XIV в.). Fig. 1 а, б) Cadenas de bronze en forme d'oiseau de Preslav (Xe—XIe s.); в) Cadenas de bronze en forme de panthère à ornement doré de Preslav (Xes.); г, д) Moitié de cadenas de bronze en forme de chien du village Válnari, département de Sumen — face et revers (Xe—XIes.); е) Cadenas de bronze en forme de petit cheval de Kaliakra, département de Tolbukhin (XIIe—XIVe s.)

главата, която е издадена напред, е отбелязано око с ромбовидно очертание. Върху главата на животното се вижда част от друга фигурка, отлята заедно с него. Животното е в застинала статична поза и най-

много прилича на куче. Пред гърдите му се вижда Т-образен отвор, който, както при отворите на описаните катинари от Преслав, е бил свързан с другите нестигнали до нас негови части за заключване и отключване.

При отсъствие на подробности за археологическата среда, в която катинарът е намерен, една открита наскоро при разкопки във Вътрешния град на Преслав находка¹³ допринася отчасти да се хвърли светлина и за датата му. Въз основа на последната с увереност може да се каже, че отчупената върху главата фигурка е изобразявала птица. Близостта между катинарите от Преслав и Вълнари личи от пръв поглед. Двата са имали не само еднакви размери и форма, но и едно и също

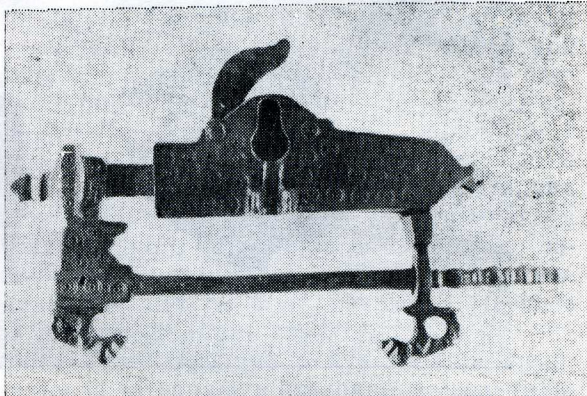
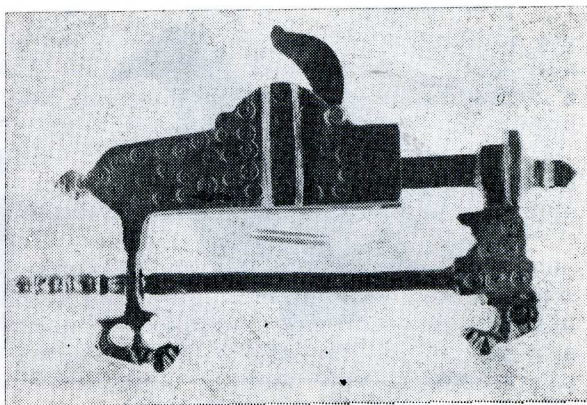
устройство на механизма за заключване и отключване. Неголемите размери насочват, че не са били предназначени за врати на жилищни и други помещения, а за затваряне на дървена ракла за дрехи.

При изясняване въпроса за етническата традиция на зооморфните фигурки тази група катинари не трябва да се забравя, че култът към кучето е много стар и на особено широка популярност се е радвал сред редица племена и народи от Северен Кавказ. Като се държи сметка за отдавна установените паралели в културните прояви на нашия народ с народите в Кавказ, можем не без основание в катинара с форма на куче от Вълнари да видим далечен отглас на прабългарска традиция. Към тази традиция по всяка вероятност се отнасят и постъпилите през последните години от разкопките в Преслав около 20 — 30 глазирани глинени чаши с обемно моделирани по дръжките кучешки глави¹⁴.

По въпроса за датата на катинара от Вълнари можем да се опрем на аналогичната форма на катинара от Вътрешния град в Преслав, който според ръководителя на разкопките е намерен в пласт с материали от X—XI в.

Катинар от Калиакра (обр. 1 е)

Намерен е при археологически разкопки и проучвания, провеждани в Калиакра¹⁵. Независимо че е обнародван на няколко пъти, катинарът не е бил предмет на отделно разглеждане. Л. Бобчева правилно определя находката като катинар, представляващ „конче с рог на главата и украса от орнамента „птиче око“¹⁶. Въз основа на сравнението, което прави с подобен на него бронзов катинар от музея в гр. Казан¹⁷, Бобчева поставя катинара от Калиакра в X в.¹⁸ Тя не привежда конкретни археологически съображения за тази датировка и се основава на датата, предложена за катинара в музея в Казан от М. Фехнер, без да държи сметка за датировката на още няколко съвсем аналогични находки от Волжка България, които други автори поставят в границите на X—XIII в.¹⁹, а Ф. М. Валеев и в XIV—XV в.²⁰ Решаващо значение в това отношение трябва да се отдаде на археологическата среда, от която катинарът произхожда. Не трябва да се забравя, че животът в Калиакра особено активно протича през XIII—XIV в.²¹ и твърде вероятно е разглежданият бронзов катинар да се отнесе към това време. Що се отнася до извода, че етнически находката се отнася към прабългарите²², също може да се спори. Възможно е обаче тази форма да е резултат на преживелица от една далечна тюркская традиция, където култът към коня е с много дълбоки корени²³.

● Обр. 2 а, б) Бронзова ключалка от Търновград (XIII—XIV в.). Fig. 2 а, б) Serrure de bronze de Tarnovgrad (XIII—XIV s.)

Бронзова ключалка от Търновград (обр. 2 а, б)

Находката произхожда от насипа на Патриаршията върху хълма Царевец и е подробно описана и датирана²⁴. Интересът, който повдига с оглед на зооморфните изображения — срещу поставени две обемни фигурки на кучета, е оправдан в много отношения. Не е без значение, че върху плоските страни на ключалката е нанесен свързаният със соларните култове орнамент кръгче с отбелязан център или „птиче око“. Макар и датирана в XIII—XIV в., не е изключено фигуралната украса, състояща се от кучешки изображения, да съдържа отгласа от връзки и влияния с племена и народи от Северен Кавказ.

В края на тези бележки за разглежданите находки трябва да кажем, че зооморфните стилизирани фигурки са се появили в резултат на стари тотемистични преживелици. Със статичните си и застинали пози животинските изображения са играели роля на апотропеи (пазители). В случая тази тяхна функция е била от особено важно значение, тъй като приписваната им предпазна сила е удвоявала вярата на техните притежатели в практическата роля, която са имали катинарите.

¹ Намерена при разкопки на Дворцовия манастир в Преслав, проведени под ръководството на Т. Тотев.

² Намерена е случайно при изкопни работи в землището на с. Вълнари, Шуменски окръг. През 1984 г. е закупена за средновековния отдел на Археологическия художествен музей, Варна.

³ Г. Джингов. Калиакра. С., 1979, обр. на с. 19.

⁴ Манастирът не е публикуван. Предварителни сведения у Т. Тотев и П. Георгиев. Нови данни за облика на някои манастири в Плиска и Преслав. — В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, 130—137; Т. Тотев. Дворцовият манастир в Преслав. — Старобългарска литература, 17, 1985, 70—85.

⁵ Фигурира записана в старата инвентарна книга на музея като случайна находка, намерена при оране върху територията на Вътрешния град.

⁶ За разрушаването на манастира по това време свидетелствуват и намерените при разкопките монети.

⁷ Сведение за намерената половинка с форма на птица дължим на ръководителката на разкопките Т. Михайлова от Филиала на ОИМ при БАН в гр. Шумен.

⁸ В. Х. Валеев. Древнее и средновековное искусство Среднего Поволжья. Йошкар-Ола, 1975, рис. 38 и рис. 68 (14, 15, 16).

⁹ Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. С., 1959, обр. 264; Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI—XI в. С., 1977, обр. на с. 211.

¹⁰ Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 226, обр. 264.

¹¹ Ст. Ваклинов. Цит. съч., с. 211.

¹² Днес се съхранява в средновековния отдел на Археологическия художествен музей, Варна.

¹³ Находката произхожда от разкопки във Вътрешния град на Преслав, провеждани под ръководството на И. Йорданов и Т. Михайлова през 1984 г. За запознаването с находката благодарност дължим на Т. Михайлова.

¹⁴ Непубликувани разкопки и материали на Т. Тотев.

¹⁵ Г. Джингов. Цит. съч., с. 19.

¹⁶ Л. Бобчева. Ранносредновековни български селища и некрополи по Южнотруджанския Черноморски бряг. — В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 101, табл. IVa.

¹⁷ М. Фехнер. Великие болгары. М., 1978, с. 28, обр. 2.

¹⁸ Л. Бобчева. Цит. съч., с. 101 и сл.

¹⁹ Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981, рис. 79 (24, 26) и рис. 98 (8).

²⁰ М. Валеев. Цит. съч., рис. 68 (14, 15, 16).

²¹ Г. Джингов. Цит. съч., с. 19.

²² Л. Бобчева. Цит. съч., с. 108.

²³ Р. С. Липец. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. М., 1984, 124—241 и пос. лит.

²⁴ П. Славчев. Находки от насипа на Патриаршията. — В: Царевград-Търнов, 1980, III 222—223, обр. 7 (а, б).

Trouvailles métalliques zoomorphes de la Bulgarie du Nord-Est

K. TOTEV

(Résumé)

L'auteur s'arrête sur quelques objets en bronze, trouvés à des époques différentes à Preslav, Vălnari, dans la région de Šumen, Kaliakra, Tolbukhin et la colline Carevec à Veliko Tărnovo (fig. 1 a, б, в, г, д, е et fig. 2 a, б).

Après la description et la comparaison avec des trouvailles semblables d'autres endroits en Bulgarie et à l'étranger, l'auteur détermine leur date et essaie d'éclaircir leur forme zoomorphe curieuse eu égard à la tradition ethnique à laquelle elles se rapportent. Il relève qu'à l'étape actuelle des études,

il est difficile de répondre avec certitude à toutes les questions qu'elles soulèvent.

En conclusion, l'auteur relève que les formes zoomorphes ont apparues par suite de survivances totémiques anciennes. Avec leurs poses statiques et figées, les représentations animales jouaient le rôle d'apotropaïons (gardiens). Cette fonction était d'une importance particulière, car la force préventive attribuée redoublait la croyance de leurs possesseurs et la destination des trouvailles comme cadenas.

Медна апликация с изображение на грифон от Мелник

ВИОЛЕТА НЕШЕВА

Една от най-интересните и най-хубавите находки от археологическите разкопки в Мелник през последните години е медна апликация с изображение на грифон (обр. 1). Тя е открита в яма зърнохранилище, намираща се на запад от епископската църква „Св. Никола“, изоставена и затрупана около средата на XIII в., съдейки от намерената заедно с апликацията в насипа на ямата монета на византийския император Йоан Дука Ватаци (1246—1254)¹.

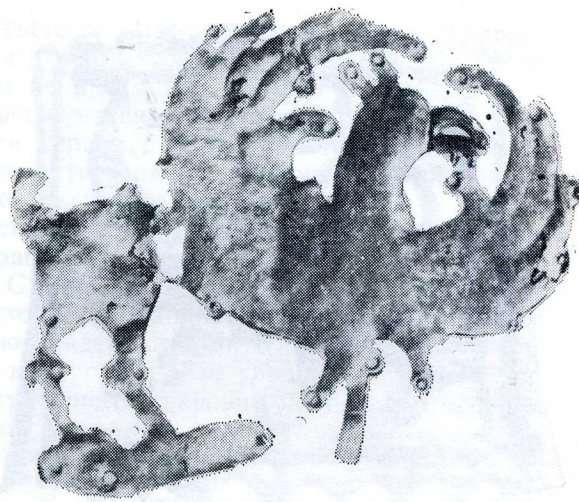
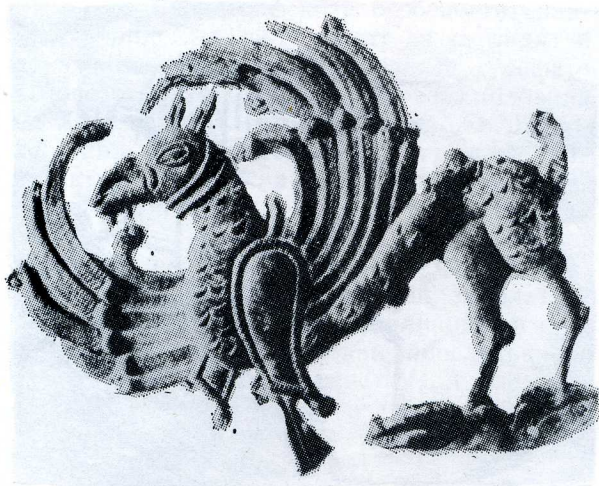
Грифонът е с размери: дълж. 0,17 м и шир. 0,15 м. Изработен е от медна ламарина чрез пресоване с матрици, при което се е получил нисък релеф, подсилен на места чрез допълнително гравирание с тънък резец. Поради крехкостта на много тънкия метален лист по външните очертания на образа е изрязан още един, използван като подложка на първия (обр. 2). Запазени са 25 от общо 26-те медни нитчета, с които е била прикрепена апликацията. Малката им дължина показва, че тя е украсявала предмет от тънка кожа или от плътна тъкан или пък предмет, най-вероятно от дърво, обшит с една от тези две материи. Той трябва да е имал култово предназначение, тъй като ямата принадлежи към епископския ансамбъл. В нея бяха намерени и незначителни фрагменти от стенописната украса на църквата. Известно е, че през средновековието нерядко са били украсявани с грифони дървени врати, епископски и митрополитски тронове, ритуални кутии или ковчезета (мощехранителници, дарохрани-телници)².

Изображението представя най-разпространения в християнския свят тип грифони — с глава на орел³. Орлови са и крилете, и краката. Тялото, опашката, ушите, гривата са лъвски. Животното е в профил надясно. За съжаление двата предни крайника и част от опашката са счупени и липсват. Частично е запазена „поставката“, на която са стъпили задните крака. Това не позволява да определим с точност дали грифонът е бил самостоятелен образ, или пък е част от композиция. Трудно е да уточним и позата му. Широко разперените и показани във фас криле, голямото и разтворено бадемовидно око, щръкналите уши, разтвореният клон, изпъчената гръд и подчертаните задни хълбоци, повдигнатата опашка — всичко това създава впечатление за напрегнатост, експресивност, харак-

терни за грифоните, представяни самостоятелно в поза на готвещи се за скок. Но същевременно тези иконографски белези се срещат и в композиции, в които тези митични животни са хванали с предните си крака жертвата или пък са стъпили с тях победоносно върху нея, след като са я повалили, със забити в тялото ѝ нокти⁴.

При всички случаи обаче образът е много жизнен, внушава сила и чувство за покровителство от едно доброжелателно животно. В него няма нито ярост, нито елемент на демоничност. Той е тържествен и представителен — една характерна черта на този вид изображения в източнористиянското изкуство⁵. Не може да има съмнение, че в него е вложена идеята за грифона като страж и пазител на божеството и на неговия олтар, способен да защити човека от зло и неприятности. Това е една много древна представа, преминала в средновековния християнски мироглед от античната митология⁶.

Трябва да отбележим, че изображението е много стилизирано и има подчертано декоративен характер, въпреки ясно изразения стремеж на неговия създател чрез някои анатомични подробности да му вдъхне одухотвореност и „истинност“, приближавайки го до реалните образи на орел и лъв. Най-силно изразена е тази декоративност в крилете. Те са от сърповидния тип, развил се още през античността, но в един характерен за средновековието вариант. Тук крилете обаче са така широко и високо разперени около главата, че я обрамчват подобно на ореол. Това ни дава основание да допуснем, че грифонът е представен като своеобразен символ на Христос — смисъл, често влаган по различен начин в такива изображения на средновековния „зверинен стил“⁷. Тази поза на крилете би могла да се определи и като розета — символ на слънчевия култ, с който също често се свързва образът на грифона и който е израз на една древна, антична традиция в средновековната му семантика⁸. Релефните „възли“ по средата на крилете имитират краища на горни, покъси пера, каквито се виждат непосредствено до главата, от двете ѝ страни. С това и с допълнително нанесените по всички пера коси насечки се създава илюзия за обемност на формите и за перспектива. Силно стилизирани и геометризирани са и началните части на крилете, на които е придадена

● Обр. 1. Медна апликация с изображение на грифон от Мелник (края на XII — началото на XIII в., лицева част). Fig. 1. Application en cuivre avec représentation de griffon de Melnik, fin du XIIe — début du XIIIe s. Face

● Обр. 2. Медна апликация с изображение на грифон от Мелник (опак). Fig. 2. Application en cuivre avec représentation de griffon de Melnik. Envers

щитовидна форма. Те са изпъкнали, с релефни, допълнително тордирани с резец ръбове по края. Тази форма според нас не е случайна. Тя подчертава мощта, силата на животното.

Много схематично, но изразително е показана лъвската грива — чрез два релефни пръстена, също допълнително тордирани.

Сравнително близки до действителния образ на орел са главата, голямото ѝ око, отворено в бдителен взор, силно закривеният в горната си част и полуотворен клон, които изтъкват хищността и силата на птицата. Лъвското тяло е също силно, стройно, грацилно в движението си, демонстриращо царствената лъвска походка и гъвкавост. То е покрито с козина, показана чрез релефни ямички. Разтворените пръсти на краката са подвити, със заострени нокти. С вложения в изобразяването им анатомизъм отново се подчертава силата и хищността на истинския орел.

Този грифон има високи художествени качества и се нарежда сред най-изисканите и хубави образци на грифони в средновековното изкуство на християнския свят, и в частност в българските земи. Като творба на художественото златарство той показва високо майсторство и финес при изпълнението. Неговият творец, който несъмнено е създател на матриците, както е характерно за средновековието, е проявил тънък художествен усет и е бил добре запознат не само с иконографията и стила на подобен род изображения, но и със семантиката им. Точни паралели сред известните образци не можяхме да открием. Това повишава

стойността на апликацията и ѝ придава оригинален характер, което пък от своя страна свидетелствува за изявена творческа индивидуалност на създателя. Разбира се, самият начин на изработка, предполагащ масовост на производство, не изключва в бъдеще да бъдат открити и други такива апликации. Но е възможно и матриците да са били използвани еднократно.

За определяне на датировката на грифона значение имат както иконографията, художественият стил и семантиката му, така и технологическите му особености. Монетата, намерена заедно с него, бележи само горната му хронологическа граница. Трябва да се има предвид и че средновековната църква „Св. Никола“ не е по-ранна от X в.⁹, което пък предопределя възможната му долна хронологическа граница.

При изследването на паметниците с изображения на грифони от българските земи — над 30 на брой, разнообразни по иконография, стил, материал на изработка, се установява еkleктизъм от елементи и похвати, дължащ се преди всичко на традициите от различните типове антични грифони, преминали в средновековното изкуство¹⁰. Общо взето, те са три — предноазиатски, гръцки и скитски¹¹, като гръцките са два — архаичен (VIII—VI в. пр. н. е.), който е много близък до предноазиатския, и класически (от VI в. пр. н. е.), различаващ се от него¹². Разликите в иконографията им се дължат на различното смислово съдържание, вложено в тях¹³. Грифонът е от онези елементи на античния „зверинен стил“, които не само преминават в средновековното изкуство, но и широко се разпространяват в него — както в Източна, така и в Западна Европа. Основните идеи за това митично животно от античността — като пазител и символ на божеството, апотропеичните му функции, заели място и в християнската митология. Като цяло обаче средновековните едноглави грифони се

● Обр. 3. Бронзова апликация с грифон от м. Крумово кале до Търговище — X в. Fig. 3. Application en bronze avec représentation de griffon du lieu-dit Krumovo kale près de Targovishte, Xe s.

● Обр. 4. Шиферна плоча от олтарна преграда с изображение на грифон от Стара Загора — XI—XII в. Fig. 4. Représentation en relief sur une dalle en pierre de la cloison d'autel avec représentation de griffon de Stara Zagora, XIe — XIIe s.

отличават с едно опростяване на образа, с изчезването на гребените и мощните царствени туловища, с по-силна стилизация и схематизация, с по-голяма декоративност и репрезентативност¹⁴.

Релефните изображения са третираны плоскостно, в стила на източнористиянското изкуство. Тези особености са добре изяви в паметниците с грифони от българските земи от IX—X в. нататък. При сравнение на мелнишкия грифон с някои от тях — например с грифоните на сандъка от Терачина (II половина на IX в.)¹⁵, на бронзовата апликация от Крумово кале до Търговище (X в.)¹⁶, на шиферната плоча от Стара Загора, датирана различно — от VII—VIII до XIII в.¹⁷, много сходна с която е плочата от Хилкис, Гърция (X—XI в.)¹⁸ и др. Сред тези паметници може би най-близка е апликацията от Крумово кале (обр. 3), а по отношение на орловата глава прави впечатление близостта със старо-загорската плоча (обр. 4). Доста голямо сходство има нашият грифон с едно изображение от Византийския музей в Атина (X—XI в.)¹⁹, с грифон върху касета от Константинопол (II половина на X—I половина на XI в.). Подобни са и грифоните, изобразени върху далматиката на Алексей V Дука Мурзуфлос в Хрониката на Никита Хониат (1204 г.)²⁰. Макар и твърде сухи и схематични, до известна степен близки по иконографските си белези са грифоните от дърворезбената врата на Хрельовата църква в Рилския манастир от 1335—1340 г.²¹

Според нас мелнишката апликация заема междинно място сред тези паметници, които

подбрахме не само като съдържащи сходни иконографски елементи, но и като най-известни, тъй като не е възможно в рамките на една статия да посочим всички аналогии. Те носят в себе си елементите на класическия и дори на архаичния гръцки грифон, претворени във византийския художествен стил. Някои от чертите на грифона от Мелник напомнят античните предноазиатски образци — сърповидно извитите криле, задните орлови крака, разтвореният клюн, но те са отглас от влияния, разпространили се на Балканите още в дълбока древност. Във византийската иконография тези черти са „укротени“, по-силно стилизирани.

Стиловите особености на разглежданото изображение го свързват с паметниците именно от византийския културен кръг, и то най-вече с тези от Балканите. Неговата силно подчертана декоративност и представителност го отнасят според нас към хронологическия ареал на XII и дори началото на XIII в., когато старите тотемистични представи прерастват в емблематика²². Но той е все още твърде жизнен и по-близък до реалностите в сравнение с по-късните паметници, чиято декоративност и схематичност надделяват до такава степен, че образите са напълно лишени от плът. Тази датировка се потвърждава и от някои технологически специфики. Небезинтересно е да отбележим, че ямичките, с които е показана лъвската козина, се срещат доста често като типичен елемент от украсата на глинени съдове от XII — първата половина на XIII в. в Мелник и на др. места. Освен това, както е известно, сложният рисунък по матриците и имитирането на гравировка чрез тях, засвидетелствани в случая, се появяват в златарството към края на XII в.²³

Засега не е възможно да се определи със сигурност дали апликацията е изработена в Мелник, или на друго място. Посклонни сме да приемем, че е дело на местен майстор. Освен ямичките по лъвското тяло

някои от иконографските особености, най-вече в орловата част, могат да се видят в образи на птици по мелнишките сграфито съдове от края на XII — първата половина на XIII в. Недалеч от църквата „Св. Никола“, при крепостната стена, ограждаща от изток цитаделата на средновековния град, в центъра на която се намира тя, са открити останки от функционираща през втората половина на XII — началото на XIII в. златарска работилница. Данни за златарско производство има и в жилищния и стопанския комплекс, разкривани напоследък при разкопки южно от църквата²⁴. А известно е, че предмети с култово предназначение,

каквото несъмнено е украсявала апликацията с грифон, обикновено са се изработвали ако не в самите църковни ансамбли, то в непосредствена близост до тях. Мелник през този период е бил голям и известен град, с развити занаяти, седалище на епископия, т. е. налице са всички условия, за да допуснем, че разглежданото изображение е изработено на място.

С изключително високите си художествени достоинства апликацията-грифон е още едно свидетелство за богатата средновековна култура на този град и е ценен принос в културната съкровищница на българските земи.

¹ Разкопките се провеждат от колектив под ръководството на автора. Апликацията е открита в сектор, проучван от Г. Стоянов (ГИМ — Мелник). Изказвам му признателност за предоставената ми възможност да я публикувам. Монетата е определена от н. с. Вл. Пенчев (НИМ), на когото също изказвам благодарност.

² Вж. N. Mavrodinov. Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklos. — АН, XXIX, 1943, р. 150, tabl. XLVII; р. 147, tabl. XLI; Д. Друмев. Резбарско изкуство. — В: История на българското изобразително изкуство. С., 1976, с. 284, обр. 308, с. 288 сл., обр. 313 и др.

³ Л. Дончева-Петкова. Грифонът в изкуството на средновековна България. — Археология, XXI, 4, 1979, с. 32. На с. 22—40 авторката прави пълен обзор на всички изображения на грифони от българските земи, поставяйки ги на фона на паметниците от страните на византийския културен кръг. Тя е подбрала и цитира известните научни трудове, в които се изследват и показват тези изображения. Счита за ненужно да повтарям тази библиография изцяло.

Основните резултати, до които е стигнало изследването на изображенията на грифони в античното и средновековното изкуство, най-добре са систематизирани от Г. К. Вагнер. Грифон во Владимир-Суздальской фасадной скульптуре. — СА, 1962, № 3, 82—89.

⁴ Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 35, 33—34, бел. 62, 43—53.

⁵ L. Réau. Iconographie de l'art chrétien. T. I. Paris, 1955, р. 117; Г. К. Вагнер. Цит. съч., с. 84 сл.; В. П. Даркевич. Светское искусство Византии. М., 1975, 192—193.

⁶ Н. П. Кондаков. Очерки и заметки по истории средневекового искусства. Прага, 1929, с. 358, 359; R. Will. Recherches iconographiques sur la sculpture romane en Alsace. — Les Cahiers technique de l'Art. Strasburg. 1947, р. 51; Г. А. Пугаченкова. Грифон в античном и средновековном искусстве Средней Азии. — СА, 1959, № 2, с. 71 и сл.; Г. К. Вагнер. Цит. съч., 83—84; В. П. Даркевич. Цит. съч., с. 193 и др.

⁷ W. von Beakeburg. Heilige und dämonische Tiere. Leipzig, 1943, 241, tabl. 112—113; L. Réau. Op. cit., р. 84, 88, 116; Г. К. Вагнер. Цит. съч., с. 85; Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 23.

⁸ А. Ф. Лосев. Античная мифология в ее историческом развитии. М., 1957, с. 284; Г. К. Вагнер. О зооморфных изображениях на древнерусских хоросах. — КСИМК, 81, 1960, с. 25 сл. и др.

⁹ Вж. А. Препис. Към проблема за датировката на средновековната катедрала „Св. Никола“ в крепостта на Мелник. — В: Българската култура и взаимодействието ѝ със световната култура. I.

Доклади на Първи международен конгрес по българистика. С., 1983.

¹⁰ Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 37.

¹¹ Г. К. Вагнер. Грифон во Владимир-Суздальской фасадной скульптуре, 82—83.

¹² F. Chamoix. La civilisation grecque. Paris, 1963, р. 45; Д. Агре. Към въпроса за произхода на сребърната амфора от Кукова могила. — Археология, XXVI, 2—3, 1984, 76—78, обр. 6.

¹³ Г. К. Вагнер. Цит. съч., с. 83; Е. Е. Кузьмина. О семантике изображений на Чертомлыкской вазе. — СА, 1976, № 3, с. 70 и др.

¹⁴ Г. К. Вагнер. Цит. съч., с. 84.

¹⁵ N. Mavrodinov. Op. cit. — АН, XXIX, 1943, р. 147, tabl. XLI, р. 150, tabl. XLII.

¹⁶ Д. Овчаров. Преславски паралели в крепостта Крумово кале при Търговище. — ИИМШ, VI, 1973, с. 230 сл., обр. 9.

¹⁷ В. Мавродинова. Скулптура. Културата и изкуството през време на Първата българска държава. — В: История на българското изобразително изкуство. I. С., 1976, 89—90. Авторката отнася шиферните плочи от Стара Загора, между които и тази с изображението на грифон, към IX—X в. В бел. 193 (с. 148) посочва мнението на различните автори, които са ги изследвали и които ги датират различно — от VII—VIII до XIII в. Въз основа на паралели от Гърция Л. Дончева-Петкова ги отнася към края на X в. (Цит. съч., с. 26). Образът на орел върху едната от плочите обаче, която е най-вероятно от XI—XII в., ни дава основание да приемем такава датировка и за останалите плочи, в т. ч. и за тази с грифон — вж. В. Нешев. Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник. — Археология, XXVI, 2—3, 1984, с. 113 и цит. лит.

¹⁸ G. C. Miles. Byzantium and the Arabs: relations in Crete and the Aegean Area. — Dumbarton Oaks Papers, 18. Washington, 1964, ill. 74.

¹⁹ G. Sotiriou. Guide du Musée Byzantin d'Athènes. Athènes, 1955 — обр. на корицата и на загл. стр.

²⁰ H. Gerstinger. Die griechische Buchmalerei. Tafelband. Wien, 1926, taf. XXIV. През средновековието се запазила и древната апотропеична функция на грифона като защитник от магии и злини — вж. В. П. Даркевич. Цит. съч., с. 193 и цит. лит. Във Византия грифонът се превърнал в емблема на кесарския ранг. Облекло с образи на грифони носели и императори, и кесари — вж. Н. П. Кондаков. Цит. съч., с. 29, 103, 360. Такава емблема е скулптирана и върху една от страните на известния капител с монограм на българския цар Михаил Шишман (1323—1330) — вж. Т. Силяновска. Скулптура. Изкуството по време на Втората българска държава. — В: История на българското изобразително изкуство. I. С., 1976, с. 206, обр. 216—218.

²¹ Вж. бел. 2.

²² Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 37.

²³ Вж. Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М.—Л., 1948, с. 319. За тази техника в българските земи — С. Георгиева, Д. Бучински. Старото златарство във Враца. С., 1959, с. 36.

²⁴ Разкопки Г. Стоянов и Б. Цветков. Непубликувани данни, за които им изказвам благодарност.

Application en cuivre avec représentation de griffon de Melnik

V. NESEVA

(Résumé)

Lors des fouilles de l'église St Nicolas, dans une fosse à l'ouest d'elle, abandonnée et recouverte d'une couche épaisse vers le milieu du XIIIe s. d'après la monnaie trouvée, il a été découverte une application représentant un griffon à tête d'aigle. Elle est fabriquée de tôle de cuivre par pressage avec des matrices, par suite de quoi a été formé un bas-relief renforcé par endroits par une gravure complémentaire avec un burin mince. A cause de la fragilité de la feuille métallique mince, sur les contours extérieurs de la figure a été taillée encore une, servant de taquet. Ont été conservés les raccords avec lesquels a été fixée l'application, vraisemblablement sur un objet à destination cultuelle — boîte ou coffret, porte en bois, trône qui au Moyen âge étaient bien souvent décorés de griffons.

Les ailes, les pieds, ainsi que la tête sont d'un aigle. Le corps, la queue, les oreilles, la crinière sont de lion. L'animal est de profil à droite. Manquent les deux pieds de devant et une partie de la queue. La figure dénote de la tension et de l'expressivité caractéristiques des griffons, représentés séparément, s'appêtant à sauter, ou bien dans des compositions, dressés victorieusement sur la victime abattue. Il exhale la force, inspire le sentiment de protection d'animal bienveillant. Il incarne l'idée du griffon en tant que gardien de dieu et de son autel — représentation antique incarnée dans la mythologie chrétienne. La figure est fortement stylisée et d'un caractère

décoratif souligné, malgré la tendance clairement exprimée de son auteur de lui imprimer de la spiritualité et de la véracité, en la rapprochant, par l'indication de certains détails anatomiques, des figures réelles d'aigle et de lion. Dans l'iconographie sont indiquées des traditions qui sont passées dans l'art chrétien des pays du cercle culturel byzantin.

Le griffon est une oeuvre originale qui n'a pas de parallèles exactes parmi les monuments connus de la Bulgarie et des autres pays. Mais il a certaines ressemblances avec des monuments des Xe—XIe s., aussi bien au point de vue iconographique que stylistique. Certains procédés technologiques et moyens d'expression le rapprochent également aux vases céramiques de Melnik et d'autres endroits de la même époque. L'apparition de la décoration compliquée sur les matrices et de l'imitation à l'aide de ces dernières de gravure, telle qu'on voit sur la représentation, ainsi que les monuments semblables indiqués, le datent à la fin du XIIe — le début du XIIIe s. Bien qu'il n'ait pas de données concrètes concernant l'endroit de sa fabrication, on peut supposer qu'il est l'oeuvre d'un maître-orfèvre local qui a fabriqué également les matrices, tout en n'étant pas exclu qu'il ait travaillé dans un atelier dont on a découvert les vestiges lors de fouilles non loin de l'église St Nicolas.

Par ses hautes qualités artistiques la représentation constitue encore une preuve de la riche culture médiévale de Melnik, apport dans le patrimoine culturel des terres bulgares.

ЖАН-КЛОД ГАРДЕН. ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ АРХЕОЛОГИЯ. МОСКВА, ПРОГРЕСС, 1983. 295 с.

Монографията на Жан-Клод Гарден „Теоретична археология“ (превод от френски), издадена в СССР през 1983 г., е първата по рода си, която си поставя за цел да разработи **теоретичните** проблеми на археологията в един значително по-широк план. Известно е, че досега традиционната археология функционираше предимно като описателна наука, без да е изградила своя цялостна теоретична система. Но както това вече са направили редица науки, и тя след натрупването на определено количество емпиричен материал естествено се устремява към качествено ново равнище — теоретическото. За голямата част археолози това обстоятелство изглежда непривично. И както правилно подчертава авторът на въвеждащата статия Я. А. Шер, понятието „теоретична археология“ е непривично не само за любителя на популярни книги, за археолози, разкриващи „тайните“ и „загадките“ на древните паметници, но и за археолога професионал. В световната литература, отбелязва по-нататък същият автор, все още не е имало книги с подобно название“ (с. 5). Може да се каже, че у нас стремимостта към теоретично мислене е най-ярко изразена в трактологията, където дори вече се поставят и някои философски проблеми.

Необходимостта от създаването на теоретична археология Ж.-К. Гарден обосновава, като изтъква, че досега не е ясно „къде започва и къде завършва археологията сред такива родствени дисциплини като история, антропология и др.“ (с. 35). Подобна ситуация показва, че все още ясно не е очертан предметът на археологията, а така също и нейните методи. Изясняването на взаимоотношението между предмета и методите на археологията, съподчиняването на знанието (включено в нея) в една теоретична система би позволило тази наука от предимно описателна да се превърне в теоретична със свой собствен категоричен апарат.

Основните проблеми в книгата са били включени в курса лекции, прочетени в Женевския университет през 1976—1977 г. от автора на книгата Ж.-К. Гарден. Още тогава той си поставя за задача да създаде теоретична археология, съсредоточавайки своите усилия в логико-семантичното обосноваване както на археологическите открития, така и на самите археологически доказателства. Ж.-К. Гарден, както сам подчертава, се е занимавал в продължение на дълги години с използването на компютрите в археологията. По отношение на „източниковедския анализ“ в тази връзка той е използвал предимно следните методи:

- а) собственолингвистически анализ
- б) семиологически анализ
- в) математически метод, използван най-често при решаването на класификационни проблеми (с. 31). Подобен подход позволява според автора да бъде преодоляно мнимото или действителното противопоставяне между традиционната емпирична **теоретична** археология с нейните методологични проблеми.

Неслучайно още през втората половина на 70-те години някои археолози (Deetz, 1967, Humes,

1970 и др.) проявиха интерес към методите на т. нар. пораждащ, или трансформационен анализ. Това беше един от първите проблеми, които показаха убедително необходимостта от теоретични разработки в областта на археологията.

Трудно е да се каже, че изследването на Жан-Клод Гарден е наука за археологичната наука и то да се отнесе изцяло към науковедската проблематика. Несъмнено авторът не остава в границите на науковедската методология, тъй като използва достиженията на кибернетиката, системния анализ, логистичния анализ, а в някои случаи той използва и философската методология. Науковедската методология той засяга частично и при това тя е съподчинена на по-обща и абстрактна методология. Разбира се, изследването на проблемите е възможно да се осъществи и в рамките на науковедската методология. Авторът на книгата обаче не е търсил такава строга диференциация, както някои биха могли да си помислят. На първо място, науковедските проблеми би следвало да включват: закономерностите на функциониране и развитие на археологията като наука, структурата и динамиката на свързаната с нея научна дейност, взаимодействието на археологията с отделни социални институти и т. н. От гледна точка на наукознанието би следвало да доминират проблемите на: организацията на научната дейност, политиката в областта на археологичната дейност и др. Тук биха могли да се отнесат и информационните процеси, свързани с управлението на научния потенциал, и др. Такива изследвания са възможни, но не са в центъра на вниманието в книгата на Жан-Клод Гарден. Авторът не остава в рамките на общонаучната науковедска методология и се издига до по-абстрактната философска методология. Това той осъществява на дело и в последния параграф, където говори за философски предели (с. 266) на „логистичния анализ“ в теоретичната археология. В това отношение Жан-Клод Гарден се стреми да обоснове логико-семантичните аспекти на археологическото откритие и археологическото доказателство. Той показва убедително, че проблемите на теоретичната археология имат непосредствено отношение към „културната антропология“. Прилагайки логистичния анализ, Ж.-К. Гарден обосновава обекта и целта на изследванията в системата на теоретичната археология. Особен интерес в това отношение представлява самата логическа структура на разглежданите проблеми. За нея той предлага в края на своята книга своеобразен модел на дървото на целите, илюстриращи йерархическата съподчиненост на проблемите и тяхната дихотомичност. Най-голяма степен на общност има анализът на археологическите построения, на който той посвещава гл. I от своята книга. Според принципа на дихотомичността той отделя вътрешен анализ (на археологическите построения) и външна гледна точка. На следващото йерархично равнище посредством логистичния анализ Ж.-К. Гарден се опира на проблема за структурата и функцията, свързани пряко с дихотомията на Пе (експликацията) и Пк (компиляцията), използвани в археологичната наука. Именно тук особено важна роля играе логистичният анализ. Глава III авторът изцяло посвещава на компиляцията, а глава IV — на експликацията. Това е следващото — третото равнище на из-

следване, което логически е съподчинено на предишните две.

Глава V (Обща схематизация), VI (Форма на археологичните публикации) и VII (Пределите на теоретичната археология) авторът отнася към последното равнище на изследване, което има най-висока степен на абстрактност. Тук той се спира в логична последователност на схематизацията на Пк и Пе и на неговото отражение в археологичните публикации. Последната глава представлява известно връщане към I глава, но на ново равнище. Използвайки резултатите от изследванията в предишните глави и проблемите за „външната гледна точка“ (от гл. I), авторът разглежда отношението на теоретичната археология към други научни направления.

В книгата под археологическо построение авторът разбира всеки вид текст, т. е. отделен труд по археология — статия, книга, имащи за цел да запознаят научната общност с резултатите от разкопки или разузнавателно наблюдение. Именно в тази връзка Ж.-К. Гарден разглежда логистичния анализ¹ в теоретичната археология. Той представя такъв метод, който има за цел да изрази във форма на последователност от операции разсъжденията, намиращи се в основата на археологическите построения. От тази гледна точка в теоретичната археология авторът включва начините за създаване на съответни знакови построения. Тук той отнася и самото „изкуство“ на археолога да достигне оптимални резултати посредством логистичния анализ.

Авторът представя познавателния процес в теоретичната археология като една спирална структура, която обхваща подбора на данните, тяхното описание, организирането им в логическа последователност, интерпретация и оценка на достоверността (с. 218). Това е един цикъл на спиралата. В следващия цикъл се осъществява „повторение“, но на ново качествено равнище. Тук би следвало да се отбележи, че авторът неявно се ползва от диалектичния метод в неговата диахронна интерпретация, без да отбелязва това и без да се възползва от редица други възможности, които този метод открива. Но подобен подход позволява познавателната дейност да се формализира на езика на математиката, което е важно за археологията.

Но авторът няма претенции да създава една цялостна завършена теоретична археология. Той изрично подчертава, че неговите изследвания се отнасят „към характера на мисловните операции, използвани в онази част на научното изследване, която се намира между сбора на изходните данни и редактирането на научните публикации“ (с. 34). Тук следва да подчертаем, че тези проблеми за по-голяма част от археолозите изглеждат интуитивно ясни и следователно ненуждаещи се от изследване. Но на теоретично равнище се оказва точно обратното. Според нас твърде важно е обстоятелството, че екологическият фактор, географският фактор, биологичният фактор и др. Ж.-К. Гарден счита като параметри на жизнената среда. Те имат изключително важна социокултурна регулираща функция и „задължително присъствуват в процесите на културното взаимодействие“. В тази връзка авторът обръща особено внимание на „екологичната парадигма“, въведена от Г. Уилли (Willey 1953, 1956). С нейна помощ значително по-пълно може да се разкрие изменението на материалните и духовните аспекти в динамиката на културата. За всичко, което може да осветли жизнената среда, в която е изминал животът на човека, Ж.-К. Гарден основателно използва понятието „екофакти“. Това са факти на естествена среда, на които влияе или не господството на човека, в противоположност на „артефактите“, т. е. обектите на материалната култура, създадени от ръката на човека (с. 39). Тук следва да отбележим, че отделянето на материалната и духовната култура е относително, тъй като по самата материална култура може да се съди за духовния живот, т. е. тази „материална култура“

може да е получена и в резултат на духовна дейност. Такава са например култовите предмети. Най-убедително е в дадения случай културата да се разглежда като знакова (семиотическа) система, в която да се отделят няколко аспекта на организация: семантически, синтактически, прагматически, сигнификативен и информационен.

Необходимостта от създаването на теоретична археология произтича и от обстоятелството, че при интерпретацията на данните и наблюденията археологът съзнава това или не, оперира с определени концептуални модели. Едно е тези модели да бъдат използвани стихийно, друго е те да бъдат научно обосновани от гледна точка на тяхната истинност. Това в значителна степен би позволило да бъде преодоляна ентропията в археологичните изследвания. В тази връзка, без да противопоставя теоретичната археология на традиционната, той я разглежда като система от изследвания, отнасящи се към материалните обекти, които заедно с другите данни могат да осветлят историята и начина на живот на хората от миналото. Тук се отнасят отделните събития, всекидневната дейност, начинът на живот, институтите и вярванията (с. 40). Авторът правилно смята, че допустимите цели в археологическите изследвания включват и „множество планове: социологически, естетически и т. н.“ (с. 40). Това показва, че теоретичната археология си взаимодейства със социологията, естетиката и др.

Разглеждайки начините за научни разсъждения в археологията, Ж.-К. Гарден обръща особено внимание на две категории изследователски операции. Едните от тях се отнасят към непосредственото изучаване на самите материални обекти: практиката на разкопките, методите на търсене, техниката на отбор, методите на консервация на място или в лабораторията. Другите разсъждения са свързани с прехода „от фактологическите материали към изказването на обосновани предположения за тях в най-различни направления: хронологически или географски атрибуции, реконструкция на историческите събития, изводи за социалната организация, икономиката, религиозната практика, технологиите и т. н.“ (с. 40). Авторът предполага, че съотношението между двата типа изследователски операции има линеен характер: събиране на изложените данни, коментари и дискурсивни съждения. Тук би следвало да се добави, че между тях има отношение на „прази“ и „обратни“ кибернетични връзки, а освен това дискурсивните съждения винаги съществуват в „контекста“ на определена светогледна система, характерна за субекта на археологическото познание. Светогледната система в определена степен задава норми на изследователската дейност и влияе върху стратегията на изследването. В този смисъл авторът отбелязва: „Нито един обект не може да бъде описан без използването, макар и на неявна опора върху съществуващите знания и без отчитане на задачите на изследване, които на свой ред определят надеждната методология на описанията по същество и по форма“ (с. 62).

Отделяйки два основни типа *построения*: компилативни и експликативни, към първите Ж.-К. Гарден отнася „всяка последователност от взаимосвързани изказвания, предназначена за описание на предметите от материалната култура...“ (с. 67). Те трябва да бъдат обединени по такъв начин, че да облекчат изучаването на свързаните с тях исторически проблеми.

За разлика от първото (компилативното) построение в този смисъл, който му придава авторът, експликативното (второто) построение представлява „организирано множество от изказвания, насочено към реконструкцията на събития или начина на живот на древните хора и обществени групи на основата на тези особености, които се явяват в дадения комплекс от археологически материали и наблюдения“ (с. 69). Експликативните построения са свързани с прехода от археологическите

факти и наблюдения към хората от древността, към тяхната история. Археологическите материали се третираат като знакови системи, „следи“ от събития и образи на живота от миналото. Сами по себе си тези „следи“ представляват резултат от отражателни и свързаните с тях информационни процеси.

От тази гледна точка теоретичната археология може да се разглежда като синтетична наука за разлика от аналитическата, изучаваща паметниците „такива, каквито са“. Теоретичната археология е обърната към хората, създали или въздействували някога върху самите археологически паметници. По такъв начин теоретичната археология се оказва свързана с антропологията.

В теоретичната археология понятието „време“ авторът използва в два смисла:

- а) като датировъчен признак
- б) като хронологическа единица.

Тук явно става дума за диахронен подход, който обаче не е отбелязан в книгата. Това е подходът, чрез който може да се разкрие процесуалната структура на системата и обикновено се намира в единство с принципа за единство и съответствие на историческо, логическо и диалектическо.

В теоретичната археология според автора на книгата важно място заемат типологичните построения. Типологията тук се проявява като „всяко организирано множество от обекти, което позволява на автора да прави заключения относно факти, несъдържащи се в първичните представи за тези обекти“ (с. 116). В тази връзка е необходимо да бъдат разкрити систематическите съответствия между външните свойства на обектите и техните външни характеристики. Главната цел е на основата на откритите минимален брой свойства да бъдат получени най-голямо количество характеристики и по-нататък от съпоставянето на външните и външните признаци да бъде извлечена информация за социалните пространствено-времеви координати на тези материали.

Проблемите на теоретичната археология Ж.-К. Гарден съотнася със стремеше да се свързва значението на изказванията в тази наука с операциите, използвани за тяхната проверка. От тази гледна точка според автора теоретичната археология има пряко отношение към аналитичната философия, логическия емпиризм и семиотиката. Впрочем последната в качеството си на наука за знаковите системи (и тяхната интерпретация) се обособява като непосредствена методологическа основа на археологията.

В книгата се обръща внимание на необходимостта от създаването на „мрежа на данните“. Това ще доведе според автора до преразглеждане на съществуващата практика за публикуването на археологическите материали. Според автора „мрежата на данните“ това са свързани помежду си изследователски центрове (но не просто „документални“), които с повече или по-малко общи усилия създават база на данните по даден отрасъл от знание“ (с. 225).

Привеждайки различни нормативни принципи в организацията на археологическото знание, Ж.-К. Гарден смята, че „интерпретацията може да се счита последна фаза на всяко експликативно изследване, а всяка заключителна аргументация, играеща роля на оценка на достоверност, се явява нейна неотменима част“ (с. 242).

Разглеждайки (последната глава) границите и възможностите на теоретичната археология (следвайки спиралната структура на изследване), Ж.-К. Гарден отново се връща към нейния предмет. Тя се определя като „наука на символическите построения (във формулирания по-горе смисъл) и едновременно изкуство да създава тези построения „добре“ от логистична гледна точка“ (с. 245).

От гледна точка на нейния предмет определянето на границите на теоретичната археология е не по-малко важно, отколкото възможностите ѝ. Предметът на теоретичната археология се намира в

пряка зависимост от нейните методи. По такъв начин е налице не само дадено семиотическо единство между предмет и методи, но съществува и определено съответствие между тях. В този смисъл теоретичната археология изисква един по-задълбочен анализ, който е в състояние да обезпечи необходимите антропологически и исторически реконструкции. Ето защо според Ж.-К. Гарден теоретичната археология има за задача да „реша при изследването на древните паметници по-сложни задачи, отколкото просто събиране и изучаване на археологичните материали и в крайна сметка да се заеме с решаването на проблеми, стоящи пред културната антропология или историята на обществото“ (с. 246). В тази връзка авторът изразява надежда, че реконструкциите, които е в състояние да осъществи теоретичната археология, ще позволят да бъдат формулирани „законите“ на човешкото поведение, по-малко примитивни, отколкото традиционните обяснения на влиянията, сходствата или културните традиции“ (с. 247).

Макар и да не схваща еднозначно природата на дуализма, Ж.-К. Гарден основателно противопоставя Аполон на Дионис. За дуализма е необходимо да се признаят двете противоположности за субстанции, които са причини сами на себе си и които не се нуждаят от външна причина за своето съществуване. Наличието на борба между две противоположности още не значи дуализъм, какъвто е случаят с борбата между доброто и злото. В общата последователност, която посочва авторът, добро и зло, ИН и ЯН и т. н. Дионис се поставя на мястото на злата сила, докато според митологията е точно обратното. Аполон е по линията на „титаничното начало“, т. е. разрушителното. Дионис като син на бога, разкъсан от титаните и впоследствие възкръснал, е олицетворение на съзидателното, конструктивното и обновяващо начало. Тези две „начала“ при това не са равностойни нито във времето, нито в пространството. И макар авторът да не иска да се окаже в лагера на „дуалистичните философии, провъзгласяващи необходимостта от постоянната борба между две „сили“, еднакво необходими за поддържане на живота, такива като Добро и Зло, Ин и Ян, Аполон и Дионис (разр. моя — Е. Д.), animus и anima“ (с. 263), то той остава в плен на същия този „дуализъм“.

Археологията вече се обособява като наука, която включва в себе си формално естественонаучно и хуманитарно знание. Археологията изучава веществените обекти, но като резултат от определена социална дейност те носят в себе си памет за нея и за самия духовен живот на обществото. Ето защо за археолога те функционират като знакови системи, които отразяват в своята структура социално-екологичните характеристики на начина на живот. Теоретичната археология обхваща в своя предмет както процесананучните открития, така и процеса на самите научни доказателства. Авторът убедително показва, че това, което в традиционната описателна археология е изглеждало „интуитивно ясно“ и „от само себе си разбиращо се“, се нуждае от осмисляне и обосноваване. На тази основа именно се открива път за по-нататъшно развитие на археологическата наука, която вече се стреми да преодолее своето описателно равнище.

Според нас на преден план се очертават следните недостатъци при опита на автора да създаде теоретична археология (независимо от изтъкнатите по-горе достойнства):

1. Авторът използва готова схема от областта на кибернетиката и това е обяснимо, тъй като дълго време се е занимавал с „въпросите на научната информация като цяло и перспективите за нейната автоматизация“ (с. 30). Получава се така, че кибернетиката се поставя в ролата на методологията по отношение на археологията. А известно е, че тази наука е само една от общонаучните дисциплини, които от своя страна имат за методология философията.

2. Независимо че авторът никъде не използва понятието методология, най-често то се използва за обозначаване на наука, която има за предмет на изследване определени методи или системи от методи. Жан-Клод Гарден успява да достигне до съдържанието на диалектичните противоположности, посредством чиято борба се преминава в ново качество, което е носител на хармония в развитието, а не в мъртвия покой. Новото качество, получено в резултат от борбата на противоположностите, „снима“ в себе си техните ограничения. Ето защо в книгата авторът, макар и да формулира ценни идеи и да поставя важни задачи в областта на археологическата наука, си остава докрай в „Прокрустовото ложе“ на формално-логическото мислене като основно съдържание на изкуствения интелект. От само себе си се разбира, че субектът на археологическото познание е носител на качества, които не могат да бъдат моделирани с помощта на изкуствения интелект. Ето защо теоретичната археология не може да се задоволи само с кибернетичната методология. Археологът едва ли действа по принципа на машината. По-скоро тя моделира някои от неговите познавателни функции. Още Ламетри беше на правил неуспешен опит да разгледа човека като машина. Ситуацията е аналогична — археологът се поставя също в положение на машина, но този път кибернетична. Но всичко това, което изтъкнахме по-горе, не означава, че трябва да се отхвърли изследването на автора. Напротив, то притежава редица достоинства, най-важното сред които е това, че вече се осъзнава необходимостта от теоретична археология. И това наистина показва, че от описателна наука археологията вече преминава в ново качество.

Достойнството на книгата представлява и изтъкнатото обсъждателство, че изкуственият интелект може да бъде незаменим помощник на археолога по пътя на създаването на теоретична археология и при решаването на редица конкретни задачи.

Жан-Клод Гарден прави успешен опит да намери мястото на теоретичната археология в системата на т. нар. „нова“ археология. Това е осъществено предимно на основата на общонаучната кибернетична методология, която обаче не е един-

ствена. Макар и да не засяга всички въпроси на теоретичната археология, книгата представлява несъмнен принос в обосноваването на редица важни проблеми, откриващи пътя към създаването на теоретичната археология.

Значимостта на книгата за българската археологическа наука е очевидна, тъй като разглежданите въпроси стимулират и активизират изследователската дейност на едно ново равнище, което има ярко изразен теоретичен характер. Същевременно поставените проблеми в нея позволяват да се осмисли сегашното равнище на теоретичните изследвания в българската археология.

Конкретно за българската археология книгата е ценна предимно с това, че въвежда нови изследователски направления и открива възможности за проникването на достиженията на кибернетиката, системно-структурния анализ, логиката, теорията на информацията, наукознанието, семиотиката, философията и др. в археологическите изследвания. Тя показва, че пред българската археология стоят за решаване важни задачи, имащи за цел обособяването на теоретични и теоретико-методологични изследователски аспекти. Във връзка с това биха могли да се обособят според нас следните направления: теоретико-информационни проблеми на археологията, семиотични аспекти на археологическото познание, системно-структурен анализ в археологическите изследвания, кибернетичен подход в археологическите изследвания, философски основания на теоретичната археология, хипотетико-дедуктивен подход в археологическата наука. Решаването на подобни задачи ще спомогне за една значително по-голяма систематизация на получените резултати и натрупаните знания в българската археология. И не на последно място вече може да се пристъпи към анализ на отделните археологически построения. Това би открило пътя и към ефективното използване на изкуствения интелект в българската археология. Книгата може да стимулира изграждането на самосъзнание при осъществяването на отделните археологически изследвания и на ролята и значението на компилацията и експликацията.

ЕВЛОГИ ДАНКОВ

J. LÜHNING. EINE SIEDLUNG DER MITTELNEOLITHISCHEN GRUPPE BISCHHEIM IN SCHERNAU, LDKR. KITZINREN, KALLMÜNZ 1981. (206 стр. текст, 120 таблици, 10 притурки с планове и профили от разкопките, 1 статистическа таблица и статии от М. Хопф, Г. Нобис и В. Ширмер)

В 44-ия том на Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, Поредица А, са публикувани резултатите от разкопките на неолитното находище Шернау, ФРГ, проведени под ръководството на Й. Люнинг през 1971 г. на една площ от 1600 м². Проученото еднослойно селище се отнася към късната фаза Бишхайм на културата Рьосен, отговаряща хронологически на късния енеолит в българските земи. Местоположението на селището — на ръба на един покрит с лъос нос, е особено благоприятно, тъй като вкопаните в склона сгради, макар и частично ерозираны, са запазени необичайно добре. За разлика от останалите средноевропейски селища от този период, които са достигнали до нас само в субструкция, обектът Шернау дава една изключителна възможност за наблюдения върху историята на съществуването на една праисторическа сграда от вкопан тип, чийто живот се изчислява от автора на около 50—60 години. Това обстоятелство е използвано пълноценно за получа-

ване на максимална по обем палеоетнографска и археологическа информация. Прави впечатление модерната методика на проучване и документация, приспособена към особеностите на изследвания терен, както и всестранният остроумен анализ на откритите ситуации. Оптимална е фиксацията на находките в рамките на всяка сграда за всеки един от петте периода на натрупване на културния пласт в нея. Публикуваната пълна планиграфия на находките представлява изворова база за целия понататъшен анализ.

Общо са изследвани 95 различно оцветени петна, открояващи се на фона на жълтеникавия лъос. Част от тях са се оказали ями, а други — вкопани сгради. Две от последните са били особено добре запазени и са дали най-богатата информация. Те са с по две последователни помещения, разделени от напречна стена, с огнища по западната стена и може би с пещи. Работите, свързани с периодичното насищане на чиста глина на пода или с подновяването и преустройството на сградите, са имали за резултат натрупването на културен пласт в тях, достигащ на места до 0,7 м точната планиграфия по нива на всички находки, в т. ч. и на фрагментираните, е позволила на изследвача да установи в рамките на сградите определени площи с различни функции — място за хранене, работни места с различно предназначение, основните линии на дви-

жение (по затъпканите в пода находки), а в свободните от находки места — да предположи места за спане. От палеоетнографска гледна точка този метод на документиране и анализ дава оптимални резултати. За съжаление у нас досега той никъде не е прилаган с такава изчерпателност. Планиграфията по нива в рамките на сградите освен това е позволила на автора да проследи получените се в течение на времето измествания на тези площи. В жилище № 2 обаче е констатирано място за обработка на камък, останало непроменено през цялото време на съществуване на сградата. Установена е също така и известна специализация в занаятите на жителите на двете сгради.

От особен интерес са резултатите, получени при анализа на керамиката от сграда № 2. В западното ѝ помещение преобладават съдове тип Рьосен, докато в предното, пристроено по-късно, съдове тип Бишхайм. Очевидно по-възрастните членове на семейството, живеещи в задното помещение, са останали верни на традиционната керамика, докато по-младото поколение, живеещо в предното помещение, е преминало към използването на по-новата (по-модерна) керамика тип Бишхайм. Разкриването на този уникален за праисторическите проучвания случай на континуитет и паралелност на доизживяващи своето време форми с нови е станало възможно само благодарение на прецизната документация на проучването.

За изясняване на характера на стопанството на проучваната община съществена заслуга имат и интердисциплинарните изследвания. Палеоботаническите анализи на М. Хопф показват отглеждането на пшеници, ръж, лен и мак, както и сбор на голямо количество диворастящи плодове и корени. Г. Нобис се е занимавал с фаунистичния материал и е достигнал до изненадващи резултати: 67,8% от месната храна на населението произхожда от диви животни и само 32,2% — от домашни. Сред последните доминира една дребна порода свиня, следвана от също така преобладаващо дребни говеда и овца/коза. Това отклонение от досега познатите стопански структури за този период би могло да бъде разглеждано като екстемна, локална изява на общата за късния енеолит на Юго-източна и Южна Средна Европа тенденция към увеличаване на дела на лова в месната храна на населението. Надрегионалният характер на тази тенденция навежда на мисълта за нейната връзка с кулминационната точка на климатическия максимум. У нас без значение са и резултатите от почти двухилядолетната намеса на човека в природната среда.

Ценни данни за снабдяването на населението с каменна суровина се съдържат в разработката на геолога В. Ширмер, който не само е определил

видовете суровина и местонаходищата ѝ, но е използвал успешно археометрични методи, за да разкрие редица социални аспекти, съдържащи се в тази проблематика. Той различава 60% *местни* суровини, срещани се около селището, 8% *близки* суровини, откривани на разстояние един ден път в диаметър около селището, и *далечни* суровини (26%), произхождащи от по-далечни находища. Сред тях са кремъците и амфиболитите. Както бе установено от най-новите проучвания на В. Шнайдер и Г. Макензен, амфиболитите, използвани за изработване на най-важните оръдия на средно-европейските неолитни култури, произхождат от Западна Стара планина или от Южните Карпати. Подобна структура на снабдяване с каменна суровина е наблюдавана и в синхронното селище Людвигсберг. За съжаление анализи от този род засега у нас не са направени. Техните резултати обаче биха били твърде полезни и биха могли между другото да покажат дали в Шернау не е установена една общовалидна закономерност, което е много вероятно.

От поселението са получени и девет C_{14} дати, които в некалибриран вид обхващат времето между 3800—3200 пр. н. е., със статистическа тежест около 3500. В калибриран вид те попадат в рамките на V хил. пр. н. е. От това следва, че културата Рьосен в Средна Европа (в т. ч. и късната ѝ фаза Бишхайм) е синхронна на II и III фаза на късноенеолитните комплекси Коджадермен — Гумелница — Караново VI и Криводол — Сълкуца — Бубани.

Анализът на керамиката, открита в селището, показва съществуването на контакти с най-западната периферия на Ленгелския комплекс, който в своята IV фаза, синхронна на края на късния енеолит у нас, достига до Рейн и Горен Дунав. В Шернау са открити и два медни предмета — спираловиден пръстен и шилообразно длетце, — които са най-ранните метални находки в Южна и Западна Германия. Тяхното присъствие не изненадва, като се има предвид, че става дума за времето на първия метален „бум“ в Балкано-Карпатския район, който е имал безспорно твърде далечен отзвук.

Рецензираният труд е особено важен за българския читател с методическите си аспекти, които показват съществуването на вкопани жилища и в Средна Европа, както и най-рационалните методи на изследването им.

Богатата документация, публикувана в тома, е образец за прецизна теренна работа. Тя показва не само високите методически изисквания към всяко съвременно археологическо изследване, но и широките възможности за историческа интерпретация, които тази документация дава на изследователя.

ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА

ОТАР ЛОРДКИПАНИДЗЕ. ДРЕВНА КОЛХИДА. МИТ И АРХЕОЛОГИЯ. С., 1985. 286 С. 64 СНИМКИ, 4 ПЛАНА, 1 РЕКОНСТРУКЦИЯ

В резултат на дългогодишните археологически проучвания на отделните райони на Черноморското крайбрежие напоследък значително се засили интересът към историческото развитие на тези части на античния свят. Периодичните публикации, няколкото поредици от издания, съдържащи обобщаващи резултати, и сборниците за Олбия, Искрия, Месамбрия и Апология позволяват по-задълбочено да се вникне в проблематиката на Понтийския ареал.

Излезлите в последните няколко години книги за Древна Колхида съществено обогатяват знанията за този широкоизвестен в древността район на Източното Черноморие¹.

В началото на 1986 г. издателство „Наука и изкуство“ предложи на вниманието на специалистите и по-широк кръг читатели книгата на Отар Лордкипанидзе „Древна Колхида. Мит и археология“. Преводът на български език е дело на В. Найденова. Това издание, придружено с предговор от В. Велков, не е идентично със съветското. Коригирано и допълнено от автора, то е и обогатено с повече илюстрации.

Монографията съдържа въведение, девет глави, показалци на античните, географските и етничес-

ките имена. Снабдена е с богат снимков материал, планове и реконструкции.

„Вместо предговор“ представлява встъпление, в което в достатъчен за случая обем са представени първите исторически сведения за древните грузински племена колхи и тяхната страна до Велико- (Черно) море от XIII—XI в. пр. н. е. и старогръцките легенди за похода на аргонавтите за златното руно, отразили първите посещения на гръците по Черноморското крайбрежие.

Глава I, която е озаглавена „Увод в изучаването на историята и културата на Древна Колхида“, се състои от четири части. В „Страната на колхите“ авторът проследява географските, природните и климатичните особености на областта, в която преди 3—4 хилядолетия се заражда древната колхидска цивилизация.

Въпреки изключителната популярност на мита за аргонавтите големият интерес на гръците към Колхида се проявява едва от VIII—VII в. пр. н. е. в епохата на Великата гръцка колонизация и намира отражение в епическата литература от това време. Писмени извори на древноколхидски език не са запазени, а епиграфските паметници са на гръцки език и представляват единични находки. Освен тях авторът е използвал най-старите сведения от асирийски автори, откъси от съчиненията на антични писатели и случайни споменавания, оскъдни данни от средновековната грузинска летопис.

Празниците, очертани от писмените източници, се запълват благодарение на археологическите проучвания, чиято история е проследена в следващата част. В резултат на изследванията, започнали през 70-те години на миналия век, е събран изобилен материал, съдържащ ценна информация за социалните, икономическите и политическите структури на Древна Колхида. Четвъртата част представя кратък преглед на историографията от първата половина на XVIII в., когато в Грузия възниква интерес към Колхида, до най-новите проучвания по отделните въпроси, които залягат в основата на това изследване.

„При изворите на древната колхидска цивилизация“ е заглавието на II глава, чрез която О. Лордкипанидзе насочва вниманието към най-ранните периоди на тази култура: от заселването на днешна Западна Грузия до разцвета на „Културата на бронзовата брадва“, на която е посветена глава III. Възходът на колхидската култура през късната бронзова епоха е озаглавен със съществуването през XIII в. пр. н. е. в Югоизточното Черноморие на голямо племени обединение на древните колхи, споменато в надписите на асирийския цар Тукулта-Нинурта I (1245—1209 г. пр. н. е.). Авторът изказва предположението, че към този период се отнасят и първите посещения на ахейците по бреговете на Югоизточното и Източното Черноморие.

В глава IV, „Колхидско царство“, е разглеждан въпросът за това първо обединение, което постепенно се превръща в силна държава в началото на първото хилядолетие пр. н. е., загинало през VIII в. пр. н. е. под ударите на войнствените кимерийски племена. За изясняване на характера на политическите и социалните институции, при пълната липса на местни наративни и епиграфски данни, са използвани твърде оскъдните сведения от античната литературна традиция. Авторът приема, че Колхида е представлявала политическо обединение на отделни племена, чиято територия е била разделена на септухии.

Концепцията на О. Лордкипанидзе се основава на представите за могъщо колхидско царство в VI—V в. пр. н. е. като приемник на племенното обединение „страна Кулха“. То представлява ново голямо обединение на западните картвелски племена, подготвено от цялостния ход на социално-икономическото и културното им развитие. Спирайки се на сложния проблем от историята на Колхидското царство — въпроса за производствените и социалните отношения през VI—IV в. пр. н. е., без

да се обвързва с окончателен отговор, авторът посочва, че класовата структура на колхидското общество в най-общи черти е принципно такава, каквато се смята за характерна за „древния Близък Изток, за западното антично и за останалите други общества“.

По-нататък е отделено внимание на трите най-важни и основни отрасли на колхидската икономика: земеделието, занаятчийството и търговията. Въпреки сравнително малкото данни (археологически и писмени) О. Лордкипанидзе не се съмнява, че именно земеделието е един от водещите.

В озаглавената „Колхидски занаяти (изделия, техника, стил)“ пета глава авторът не си поставя сложната задача да направи изчерпателна характеристика на всички отрасли на занаятчийското производство, а само да охарактеризира някои негови клонове, в които най-ярко изпъкват своеобразието и специфичните черти на колхидската култура. Особен интерес представлява констатацията му, че през VI—IV в. пр. н. е. колхидската керамика е избягнала влиянието на гръцките образци и е запазила традиционната си самобитност в течение на три столетия.

Използвайки резултатите от досегашните проучвания върху металодобива и металлообработването и данните от художественостиловия анализ, О. Лордкипанидзе стига до заключението, че през V в. пр. н. е. в Колхида (вероятно на първо място в самия Вани) е съществувала високохудожествена оригинална златарска школа, която с увереност ползвала най-сложните технически похвати. Набелязани са провинциалните центрове, където се обработват бронз, желязо, сребро и злато.

В глава VI се коментира проблемът за гръцкото проникване в Колхида. Първият раздел е посветен на основните моменти на гръцката колонизация. О. Лордкипанидзе счита, че гръците не са могли да основат тук големи центрове поради съществуването на силно царство в този район на Черноморското крайбрежие. Той застъпва становището, че елинските селища по Източното Черноморие са емпории, чрез които се осъществявали търговските контакти на гръците с местното население на зогатата с природни ресурси страна. Изтъква отсъствието на какъвто и да е бил значителен напредък или промени в начина на живот за жителите на крайбрежната ивица на Колхида през периода на „Великата гръцка колонизация“ с изключение на разпространението на гръцки стоки. Като изтъква, че през V—IV в. пр. н. е. атическите търговци не са внасяли в Колхида високохудожествена рисувана керамика, а предимно масова продукция от атическите керамични работилници, авторът отбелязва незначителната роля на изследваната територия в общите търговски интереси на Атина и че търговско-икономическите връзки на гръците с Колхида никога не са достигали нивото на търговията с другите области на Понта и на първо място със Северното Черноморие.

Страниците от историята на Колхида през втората половина на IV в. пр. н. е. са осветлени чрез откритото през 1956 г. във Вани от О. Лордкипанидзе „погребение на знатния воин“, на което е посветена следващата, VII глава. В него заедно с традиционните елементи (начина на погребение, накитите — златни, сребърни и бронзови) се наблюдават някои нови обичаи, обяснение на които авторът намира в развиващите се контакти с гръцкия и съседния на Колхида етнокултурен свят.

Обект на изследване в глава VIII е „Елинизмът елинистическата култура и Колхида“, където е отделено голямо внимание на анализа на проблемите на елинизма, на взаимното влияние на източните и западните части на древна Грузия.

Последната глава на тази книга е посветена на археологическите проучвания на Ванското градище. В резултат на многогодишни разкопки, ръководени от О. Лордкипанидзе, са установени три периода в развитието на града. Изследването на

„Града на храмовете“, което още далеч не е завършено, поставя редица интересни и много важни проблеми от историята на древна Грузия и нейните взаимоотношения с античната цивилизация.

Отар Лордкипанидзе предлага изследване, написано интересно и обосновано, в което се обобщава постигнатото през последните години в областта на изучаването на Колхида и на базата на съпоставяне на писмените и археологическите източници са разкрити възловите проблеми в нейната история. Тази книга, в която за първи път е показано цялостното развитие на Колхида, повдига редица спорни въпроси, предизвикани от досегашното състояние на археологическите проучвания в Грузия².

Предлаганото издание има голямо значение за българските читатели, като се има предвид, че преводът е дело на специалист археолог, което

максимално отдалечава възможните неточности при интерпретацията на специфичната терминология. Колхидското и тракийското крайбрежие имат сходно географско положение и през античността са подложени на еднакво културно влияние от едни и същи центрове. Съпоставянето на произведенията на ювелирството и торевтиката от Тракия и Колхида (металообработването е особено развито и в двата региона) позволява да се открият и разграничат местните елементи от проникналите от общите центрове на Източното Средиземноморие. Откритията в Грузия могат да допринесат за попълване на празнините при изследването на тракийската култура.

Трябва да се отбележи, че в интерес на по-голямата яснота на изложението в книгата на Отар Лордкипанидзе би било целесъобразно да се приложи карта на изследваната територия.

¹ Г. А. Лордкипанидзе. Колхида в VI—II вв. до н. е. Тбилиси, 1978; О. Д. Лордкипанидзе. Древняя Колхида. Миф и археология. Тбилиси, 1979.

² С. Сапрыкин. Новые книги о Древней Колхиде. — СА, 1982, 265—271.

КРЪСТИНА ПАНAYOTOBA

IX Международен конгрес по античен бронз

От 21 до 25 април 1986 г. в столицата на Австрия Виена се проведе IX международен конгрес по античен бронз. Неговата програма беше изготвена от бюрото на Организационния комитет, в който бяха включени изтъкнати специалисти от Австрия. Най-голяма заслуга за това имат В. Оберлайтнер, директор на Античния отдел на художествено-историческия музей във Виена, К. Гшвантлер, А. Бернард-Валхер и М. Видхалм. Докладите бяха подчинени на една основна тема „Гръцки и римски бронзови статуи и статуетки“. Така формулирана, темата разкриваше неограничени възможности за разглеждането на шедеври на античното изкуство, на стиловите, иконографските и техническите възможности на статуарния бронз, на особеностите на столичната и провинциалната бронзова пластика.

В деня на регистрацията на всеки един от участниците бяха връчени кратки резюмета на докладите, което улесни извънредно много дискусиите.

В работата на конгреса взеха участие учени от двадесет страни. Освен страната домакин с големи групи от специалисти бяха представени Германската федерална република, Франция, Швейцария, Италия, Унгария, Румъния. От поканените дванадесет души от България като гости на Организационния комитет присъствуваха шест. А. Димитрова-Милчева и В. Василев от Археологическия институт на БАН, Хр. Буюклиев и Кр. Калчев (Стара Загора), Т. Кънчева (Нова Загора) и В. Любенова (Перник).

Заседанията бяха проведени във великолепната за тази цел зала на Природо-историческия музей. След кратки приветствия от страна на организаторите се премина към същността на работата. К. Гшвантлер (Австрия) направи основен доклад за резултатите от „Природонаучните и технически изследвания на Юношата от Магдаленсберг“. От 1983 г. Художествено-историческия музей във Виена е започнал реализирането на един изследователски проект за всестранно изследване на известната статуя. Екип от специалисти с помощта

на най-съвременна апаратура и химикотехнологически средства изследва всестранно паметника. По този начин прочутата творба на „античната“ бронзова пластика се оказва творение на XVIII в.

Същия предиобед в залите на Художествено-историческия музей беше открита една забележителна изложба на антична бронзова пластика от колекциите на Античния отдел. Не само като обем, но и като съдържание изложбата предлагаше една рядка възможност да се проследи развитието на бронзолеярските техники и художествения бронз в широки географски и хронологически граници. Тя е отразена в един обемист и издържан във всяко отношение каталог, придружен с многобройни илюстрации на включените предмети.

Три от докладите на следобедното заседание на 21 април, изнесени от С. Стуки (Италия), Ф. Екшайн (Германска федерална република) и М. Нагеле (Австрия), бяха посветени на изследванията от химикотехнологически анализи на известните статуи от Риаце, намерени в морето, сега в Националния музей на Реджио Калабрия. На следващия ден бяха докладвани новооткрити бронзови статуи или подложени на нова интерпретация известни вече такива: В. Д. Хилмаер (Зап. Берлин) — „Нови наблюдения на главата от Китера“; Х. Кан (Швейцария) — „Ефебът от Селинунт и монетосеченето“; Е. Похмарски (Австрия) — „Към проблема за историко-художественото значение на Шаберс от Ефес“; Г. Цимер (ФРГ) — „Момичето от Кизик“; С. Леман (ФРГ) — „Гръцки и римски тежкоатлети“; К. Ролей (Франция) — „Статуи и статуетки на елинистически владетели“; В. Волмар (Австрия) — „Бронзовият юноша от Агде“; Ф. Бремер (Франция) — „Портрети, излети от метал в естествена големина. Техника, типология, датировка, функции“. Авторът използва известни образци от френските колекции, за да аргументира своята теза и да покаже спецификата в портретната бронзова пластика. Г. Лаузен (ФРГ) представи „Римски бронзови изображения“. В кръга на тази проблематика беше

докладвана голямата бронзова пластика в съобщенията на Е. Тулуца (Гърция) — „Една конна бронзова статуя на Август“; К. Поп (Румъния) — „Бронзови императорски статуи от територията на Римска Дакия“; Т. Томашевич-Бук (Швейцария) — „Бронзов бюст на Минерва в естествена големина“; К. Сирмай (Унгария) — „Фрагменти от монументални бронзови статуи, намерени в Аквинкум“; Р. Щихел (ФРГ) — „За бронзовия колос на Юстиниан I от Августеона“. Статуята е била издигната в 546 г. малко преди завършването на църквата „Св. София“. Докладчикът отбеляза изключителната роля на този монумент за развитието на бронзовата пластика през следващите столетия.

Втората основна тема в проблематиката на конгреса беше посветена на бронзолеярството и бронзолеярските техники. Изнесените доклади показаха голямия напредък в тази област. Почти всички големи музеи разполагат с добре уредени химически лаборатории и са снабдени с най-съвършена съвременна апаратура. Представените доклади бяха резултат от комплексни изследвания на големи колективи от специалисти. Ще спомена само докладите на авторския колектив: А. Мария-Каруба, Е. Формили, Д. Микели (Италия) — „Технически изследвания на Дионис от Музея на термите, Рим“; А. Мария-Каруба, Р. Санци, П. Гуцо (Италия) — „Големите бронзове от Римския национален музей: реставрация, консервация, експониране“. В. Василев (България) се спря върху един отдавна дискутиран проблем за употребата на отделни форми за отливането на бронзови изделия.

Бяха направени интересни съобщения за нови открития на бронзолеярски ателиета, на богати колекции от бронзови статуетки в Аугуста Раурикум (Швейцария), Луни (Италия), Северното Причерноморие, Горзиум (Унгария), за фигуралния бронз от територията на Малка Скития и проблемите на неговия произход. За колекцията от дребна бронзова пластика в Кабарид (Словения) говори Н. Осмук.

Ал. Милчева представи типа на Венера в богатата бронзова колекция от Нове. На същата беше поверено председателството на едно от заседанията. Съобщението на младия колега Т. Кънчева беше посветено на изображенията на тракийския конник в бронзовата пластика от Новозагорско, а на Кр. Калчев — на малката бронзова пластика от територията на Августа Траяна.

В. Любенова представи култовата пластика от района на Горна Струма в колекцията на музея в Перник. Много въпроси и изказвания предизвика докладът на Хр. Буюклиев, посветен на богатата колекция от бронзови обковки и апликации върху тоалетни сандъчета, произхождащи от територията на Августа Траяна. На заключителното заседание бяха обобщени резултатите от

работата на конгреса. Беше подчертан големият прогрес в комплексните химикотехнологични и природонаучни методи на изследване. По предложение на делегацията от Германската федерална република следващият X международен конгрес по античен бронз ще се състои във Фрайбург през 1988 г.

А. ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА

XXV Международен симпозиум по археометрия*

Симпозиумите по археометрия представляват световен форум на специалистите, работещи в областта на прилагане на съвременни физически, химически и математически методи за търсене, изследване и датиране на археологически обекти. От 1984 г. се провеждат всеки две години.

XXV симпозиум бе организиран от Националния изследователски център по естествени науки „Демокритос“ и се състоя от 19 до 23 май 1986 г. в Атина, Гърция. В него взеха участие 257 специалисти (159 професори и доктори) от 23 страни: Гърция (домакин) — 103 участници, Англия — 37, САЩ — 23, ФРГ — 20, Франция — 15, Италия — 11, Канада — 9, и т. н.

България участва с 5-членна делегация: ст. н. с. I ст. д-р и. н. Хенриета Тодорова от Археологическия институт на БАН, ст. н. с. II ст. Августин Петков и н. с. Михаил Георгиев от Института по тракология на БАН, ст. н. с. II ст., к. ф. н. Мери Ковачева от Геофизичния институт на БАН и н. с. к. т. н. Ивелин Кулев от Софийския университет. Програмата на Симпозиума предвиждаше заседания по следните теми:

1. Датиране на неорганични материали

2. Датиране на органични материали

3. Определяне произхода на археологически суровини

4. Древна металургия

* **АРХЕОМЕТРИЯ** — обобщаващо название на различни физически, химически и математически методи и съответни технически средства, прилагани за търсене, изследване и датиране на археологически обекти. У нас се използват термините: технически интердисциплини, интердисциплинарни изследвания и др.

5. Технология на неметални изделия в древността

6. Търсене и проучване на древни паметници

7. Преходът от късния неолит към ранната бронзова епоха в Егейския регион.

На състоялите се 10 заседания бяха изслушани общо 70 доклада. Освен това бяха проведени и две постерни сесии, на които бяха представени общо 112 постера. Нашата страна се представи с 5 доклада (Х. Тодорова, М. Ковачева, И. Кулев, М. Канарчев) и 2 постера (А. Петков и М. Георгиев).

В рамките на симпозиума бе проведен и семинар на специалистите по археомагнитните изследвания.

Предвид ограниченото място, не е възможно да бъдат отбелязани всички представени на симпозиума съобщения, които заслужиха всеобщо внимание.

Тук ще бъдат споменати само онези от тях, които дават представа за определени тенденции в развитието на дадени изследвания или съобщават за съществени резултати.

В първите две теми бяха обединени съобщения, които представяха резултати от развитието и прилагането на термолуминесцентния (9 съобщения) и магнитните (10) методи, както и за датиране по въглерод-14 (5) и дендрохронологичния метод (4).

Усилията на специалистите, работещи в това направление, са насочени преди всичко към прецизиране на измерванията и повишаване на точността на получаваните абсолютни дати. Заслужава особено внимание стремейт към корелация на датите, получени с помощта на различни методи. Добър пример в това отношение бе докладът на Г. Вагнер (Хайделберг, ФРГ), в който датите, получени по термолуминесцентния метод от керамични образци от Троя I,

се сравняват с датите, получени по радиовъглеродния метод за дървени въглини, намерени на същото място. (И двата метода дават добре съгласуващи се дати — около 3000 г. пр. н. е., без калибрация за началото на Троя I.) Наред с това е налице и стремеж към повишаване на производителността на методите за датиране, пример за което бе докладът на Нелсън (Бърнаби, Канада), в който се съобщава за разработения рутинен метод за датиране по въглерод-14 с помощта на ускорител. (За анализа е достатъчна проба от 50 микрограма въглерод, като за един ден могат да се анализират около 20 проби!)

В този раздел интерес предизвика и пленарният доклад на д-р Ейткен (Оксфорд, Англия), в който той изложи постиженията за последните 3 години в развитието на термолуминесцентния метод и датирането с помощта на метода на електронния парамагнитен резонанс.

По първа тема Мери Ковачева изнесе доклад „Археомагнитните изследвания като средство за датиране“, който бе посрещнат с голям интерес.

От докладите и обсъжданията в областта на археомагнитното датиране и особено от разговорите на проведения специализиран семинар, в който Мери Ковачева докладва „Някои разсъждения върху археомагнитната методология“, могат да се направят следните изводи:

а) методите и особено използваните технически средства и математически апарат се развиват интензивно и на много високо научно-техническо ниво. Всички процеси по обработване, измерване и изчисляване на пробите са автоматизирани, което води до рязко увеличаване количеството на анализирани проби и точността на определените дати, а с това и археологическата

ефективност и популярност на методите.

б) въпреки че резултатите от българските изследвания се ползват с международна известност и авторитет, у нас съществува сериозна техническа изостаналост. Остарялата апаратура не позволява да бъдат използвани пълноценно високата квалификация и опитът на българските специалисти.

В няколко доклада бяха съобщени резултати, постигнати при изследване на археологически находки с помощта на химични и физични методи за установяване на техния химически и/или минералогичен състав, структура и други физични параметри, като твърдост, плътност, спектрални характеристики и т. н. Целите, които се преследват, са най-общо две:

а) установяване на мястото на производство или на мястото, от което произхождат суровините;

б) установяване и реконструиране на древните технологии за производство на керамика, стъкло, метали, сплави и т. н.

В първото направление бяха представени резултати от изследване на керамика (32), на стъкло (5), на кремък (3), обсидиан (1), мрамори (5), метали и сплави (19). На изучаване на древни технологии на производството бяха посветени проучвания върху: керамика (7), стъкло (7), различни метали и сплави (20). Това, което прави впечатление и би могло да бъде посочено като тенденция в развитието на тези изследвания в следващите години, е широкият спектър от физични и химични методи, които се прилагат, за да могат получените резултати, относно локализирането на находките или реконструирането на древните технологии, да бъдат неоспорими. Същевременно много голямо внимание се обръща на математическата обработка на аналитичните данни.

С интерес бяха посрещнати докладите на Гейл (Оксфорд, Англия) и Перничка (Хайделберг, ФРГ), в които се дава оценка на възможностите въз основа на данни за изотопните отношения на оловото, да бъде установен районът, от който произхожда суровината или е изработен даден метален предмет. (Този подход би могъл да се приложи успешно и към глазурата на керамични съдове или стъкла.) Независимо от порасналите днес възможности на мас-спектрометрията, които позволяват да се определят стойностите на изотопните отношения на оловото с възпроизводимост $\pm 0,1\%$, само с помощта на изотопните отношения не е възможно да се случат еднозначни резултати. За добро разграничаване на от-

делните находища от суровини към данните за изотопните отношения е необходимо да се прибавят и данни най-вече за микроелементния състав на изследваните образци и получената информация да бъде подложена на математическа обработка чрез кластерен и дискриминантен анализ. Добър пример в това отношение бе докладът на Мьонс и сътрудници (Гент, Белгия), в който се представят данни за изследването на бели мрамори от Италия, Гърция и Турция. Елементният състав на образците (съобщават се данни за съдържанието на 37 елемента!) е получен с помощта на неутронноактивационен анализ, атомноабсорбционен анализ (безпламъков) и класически химически анализ. С помощта на поляризационна и електронна микроскопия по метода на опвяването са получени данни за минералогичния състав и различни петрографски параметри.

При изследването на керамични находки прави впечатление също така и стремежът наред с данните за химичния състав да се търсят опорни точки и в минералогичния състав, както и данни от петрографски изследвания (Джонс, Английското училище по археология в Атина).

Определен интерес заслужи и съобщенията, в които се представяха експериментални данни, моделиращи древните технологии (Шперл, Леобен, Австрия), както и съобщението на Вагнер и сътр. (Мюнхен, ФРГ), в което перуанска керамика от времето на инките се изследва с помощта на неутронноактивационен анализ и Мьосбауерова спектрометрия и се моделират условията за изпичане на керамиката или пък тези на Фотос и сътр. (Лондон, Англия), в които се реконструират условията на получаване на бронз в Микена или на стомана от черноморски магнетитови пясъци във Византия.

По трета тема Ивелин Кулев (със съавтори Р. Джингова и Г. Джингов) изнесе доклада „Изследване за определяне мястото на производство на сграфито-керамика (XII—XIV в.) от Шумен, Варна и Червен“, който бе изслушан с интерес.

По шеста тема бяха изнесени 6 доклада и 25 постера. Определено се забелязва повишаване на интереса към търсещите методи и дейности в редица малки страни, като Гърция, Румъния, Унгария и др. Търсят се археологически обекти на суша и под вода. Причината е ясна — висока археологическа и научна ефективност, която оправдава авансовото инвестиране на значителни средства.

За търсене и документиране на археологически обекти масово се използва аероархеологията — не се предприемат сериозни

археологически разкопки без сигурна предварителна информация от въздуха. Документирането на обектите във всички фази на разкопаването им се извършва изключително от въздуха. Целогодишно се извършват системни, многократни въздушни археологически наблюдения и снимки върху териториите и акваториите на почти всички европейски страни. Активно се работи по въпросите на космическата археология. Г. Мугулас проектира изключителни диапозитиви на археологически обекти, заснети от Космоса, в това число намиращи се в Турция, Гърция, Близкия Изток и др.

Във въздушната археология България изостава с десетилетия. У нас са направени само няколко сполучливи опита за документиране на известни обекти и нищо за търсене на неизвестни обекти. Необходими са сериозни усилия за преодоляване на това изоставане.

При теренните проучвания водещи геофизични методи са протонната магнитометрия (Х. Бекер, ФРГ) и електронноспровителните методи (А. Хес, Франция). Отлични резултати дава протонната градиентометрия, която се прилага от 2—3 години (Х. Бекер, ФРГ). Усилено се разработват специализирани електромагнитни методи и апаратури (Р. Фаркар, Канада; А. Таббах, Франция). В много страни (ФРГ, Дания, ЧССР, Унгария, Полша) продължават експерименти за прилагане на георадарни системи в археологията, но засега резултатите не задоволяват. Активно се работи в областта на физическото и математическото моделиране на археологически обекти (Веймут, САЩ; Пиро, Италия и др.).

Специализирана апаратура бе представена от проф. А. Хес (Фр.) — резистивиметър с вграден четириелектроден комутатор „венер-дипол“.

Августин Петков и Михаил Георгиев докладваха „Автоматично и електромеханично електропроучвателно оборудване“, в което бяха представени семейство електромеханични комутатори „Добрич“ за 4,24 и 32 електрода, за четириелектродни, триелектродни, симетрични, диполни и несиметрични схеми и двueleктродни схеми, както и микропроцесорна електронно-проучвателна система „Добруджа“ с 64 електрода, засега единствена в световната практика.

Същите автори в съавторство с Михаил Канарчев и Димитър Георгиев докладваха „Геофизично проучване на могила „Зеленка“, в която описват методиката и резултатите от проучването на могила „Зеленка“ край с. Българево, Толбухински окръг. Докладите на българските геофизици предизвикаха интерес.

Последната, седма тема беше археологическата и бе посветена на проблемите на прехода от неолита към бронзовата епоха. В своя доклад „Преход от енеолита към бронзовата епоха в България“

Х. Тодорова показва възможностите за синхронизации между съответните култури в Гърция и България. Това сравнително изследване, докладвано за първи път, разкрива съществуването на

значителни празнини в стратиграфската колонка на тесалийските праисторически култури.

А. ПЕТКОВ, И. КУЛЕВ

XVII конференция по класически студии „Ейрене“

От 11 до 16 август 1986 г. в столицата на ГДР Берлин се проведе редовната XVII конференция по класически студии, организирана от Международния комитет по класически студии „Ейрене“, в случай от Академията на науките на ГДР, страната, на която се пада поредно да организира конференцията. Нашата страна бе вече два пъти домакин на тези конференции: IV конференция в Пловдив през 1962 г. и XV конференция в Несебър през 1978 г.

В конференцията взеха участие над 350 души от всички социалистически страни, вкл. и Югославия, от Австрия, Гърция, Западен Берлин, Испания, Италия, Канада, САЩ, Холандия, ФРГ, Япония. Страната домакин бе представена с най-много присъстващи и участващи. От социалистическите страни по-големи бяха групите на Чехословакия — 30, на СССР — 20. Нашата страна бе представена с 12 научни работници — от Археологическия институт с музей, от Института по тракология, от Института по изкуствознание, от Катедрата по тракология и Центъра за древни езици и култури при СУ „Климент Охридски“, също археолози от музеите в Лом, Перник, Свищов. За съжаление не бе представена Катедрата по класическа филология, чиято тематика винаги е била една от основните на тези конференции.

Основна тема на конференцията бе: Античността и Европа — център и периферия в античния свят. Деловата работа протече в три секции, първата с две подсекции, и четири съпътстващи симпозиума. Секция I: Античността и „варварския“ свят в техните историко-културни взаимоотношения: подсекция а): Черноморие и Балканите. Подсекция б): Западна и Средна Европа. Секция II: Образът на „варварите“ в античната литература, философия и наука. Секция III: Представата на чужди народи в античното изкуство. Симпозиум I: Най-нови археологически открития. 2. Симпозиум по ми-

кенология. 3. Възприемането на античността в социалистическото общество. 4. Симпозиум по проблемите на късната античност. Подобни симпозиуми съпътствуват винаги всяка конференция на комитета „Ейрене“.

Основният доклад общо върху главната тема бе изнесен на пленарно заседание от акад. Й. Херман, директор на ЦИ по стара история и археология към Германската академия на науките — „Център и периферия на античния свят“. По замисъла на организаторите на пленарното заседание бяха изнесени съответно основни насочващи доклади по посочените теми, където трябваше да се поставят проблемите, по които протече работата в секциите и симпозиумите.

Д. Б. Шелов (СССР) — Гръцката колонизация по Северното Черноморие и варварския свят; В. Велков (България) — Историко-културни взаимоотношения между античността и „варварския свят“ на Балканите; Т. Колник (Чехословакия) — Римляни и германци в среднодунавските области след маркоманските войни; К. Пешел (ГДР) — Рим и северът до укрепването на римския рейнски лимес; З. Риток (Унгария) — „Варварите“ в античната литература; Р. Мюлер (ГДР) — Варварите в идеологията за превъзходство в античната философия; В. Шиндлер (ГДР) — Образ и представа на чуждите народи в античното изкуство; Й. Ирмшер (ГДР) — Възприемането на античността в социалистическото общество.

По тази тематика в отделните секции, подсекции и симпозиуми бяха изнесени към 200 доклада и научни съобщения. Те разглеждаха различни аспекти из тази проблематика. Интересни бяха археологическите и епиграфските приноси. Имаше и интересни теоретически разработки за представата на „варварския“ свят в античната литература, философия, изкуство. Изнесени бяха нови археологически открития на територията на Чехословакия, Унгария, Румъния, Бъл-

гария, СССР с приносен характер за изясняване на взаимоотношенията между „варварите“ и населението в провинциите на Римската империя. Редица доклади засягаха тези отношения и за една по-ранна епоха, за първото хилядолетие пр. н. е., главно по отношение на гръцките полиси по Северното, Западното и Източното Черноморие.

Антиковедските дисциплини у нас бяха представени чрез наши проучвания в областта на историята, археологията, историята на изкуството, езикознанието. Успешно дебютираха наши млади колеги, което е една от основните задачи на конференциите „Ейрене“. В секция I а проф. М. Тачева говори за тракийските царе и колонии по Западното Черноморие, В. Любенова — за организацията на производството и търговията през античността по долината на р. Струма. В секция III В. Попова-Мороз разглежда някои аспекти от портретното изкуство в Тракия и Мизия през II—III век. По-активно бе нашето участие в симпозиум I, който бе ръководен от ст. н. с. Зл. Гочева. Н. с. Д. Гергова представи Рогозенското съкровище, което по този начин за пръв път бе изнесено на международна конференция. Зл. Гочева изнесе досегашните резултати от разкопките на известното светилище на нимфите при с. Огняново, Пазарджишки окръг. За новооткритото светилище на Асклепий на територията на Сердика говори Д. Ботева. В. Стоичков направи научно съобщение за историята на античния Алмус, дн. Лом, П. Доневици — за канавите на XI Клавдиев легион в Дуросторум, дн. Силистра. За пръв път наш представител — Ирис фон Бредов, участва в научно съобщение в симпозиума по микенология. В симпозиума за новите археологически открития няколко научни съобщения бяха изнесени от немските колеги К. Вахтел, Б. Дьоле, Г. Фукс-Гомолка, Герда фон Бюлов, Б. Бютгер, работили заедно с български археолози в Ятрус, дн. с. Кривина,

Русенски окръг. Това бе много положителна изява на сътрудничеството между археолозите на ГДР и НРБ, също една от задачите на комитета „Ейрене“.

На тракийски паметници и на проблеми от историята и икономиката на траките бяха посветени и научни съобщения на учени от други страни. Вниманието заслужава работата на доц. А. Йене (Берлин), който постави интересни въпроси за развитието на стоково-паричните отношения в тракийското общество в края на V и началото на IV в. пр. н. е. в светлината на дан-

ните от кн. 7 от „Апабазис“ на Ксенофонт.

На заключителното пленарно заседание бяха направени обобщителни отчети за работата на отделните секции и симпозиуми, които очертаха действителния принос по разглежданата на конференцията интересна и сравнително неразработана така комплексно тематика в съвременната наука. Японският учен проф. Масаоки Дои (познат у нас чрез публикуваната в България неговата книга за Спартак), един от известните борци за мир, против надпреварата в атомното въо-

ръжаване, подари копие от оригинален филм за трагедията на Хиросима. Филмът бе прожектиран на участниците в пленарното заседание и по този повод XVII конференция прие и съответна декларация. Докладвани бяха и обсъжданите на заседанието на Международния комитет предложения за промени в статута на комитета. По предложение на Унгарската академия на науките бе прието XVIII конференция на комитета „Ейрене“ да се проведе през 1988 г. в Будапеща.

В. ВЕЛКОВ

Виден френски учен в България

От 3 до 14 ноември 1986 г. гост на Археологическия институт и музей при БАН беше проф. д-р Робер Етиен — директор на Центъра „Пиер Парис“ към CNRS (Национален център за научни изследвания в Париж) и професор по стара история и археология в Университета на град Бордо (Франция). Член е и на френската школа в Рим. Той е ръководител на редица френски археологически мисии в света. През 1946 г. ръководи разкопки в Мароко на известния античен град Волубилис, през 1965 г. прави разкопки в Либия, на античното Бордо във Франция и др. От 1964 г. оглавява френско-португалската археологическа експедиция в гр. Конимбрига (Португалия). Ръководител е също така и на множество градове, кастели, римски вили и др. антични обекти на територията на Иберийския п-ов. Занимава се с проблемите на архитектурата, религията и материалната култура през римската епоха.

Автор е на редица публикации и монографии, от които познати са следните: „Императорският кулг на територията на Иберийския п-ов от Август до Диоклециан“, 1958 г.; „Волубилис“, 1960 г.; „Религиозните синкретизми в Иберийския п-ов през Императорската епоха“, 1973 г.; „Античното Бордо“. Робер Етиен е автор и на популярната у нас книга „Ежедневният живот в Помпей“, преведена на 9 езика и претърпяла три издания, а също така и на няколко монографии за „Века на Август“, „Смъртта на Цезар“ и „Съкровището от Гарона“. Под негово редакция и авторство излизат поредицата от томовете за „Резултати от разкопките в Конимбрига“, където той е автор на том II, „Епиграфика и скулптура“, 1976 г.

Проф. Робер Етиен е учен със световна известност и в областта на епиграфиката. В сътрудничество с Университета на град Лиеж (Белгия) Центърът „П. Па-

рис“ под ръководството на Р. Етиен създаде една Европейска фондация за компютърна обработка на латинските и гръцките надписи. С помощта на микрокомпютър ще се обработват автоматически всички данни от надписите. Фондацията има проект за създаване на „банка“ с пълни данни от всички надписи в гръко-римския свят на сътрудничество с епиграфите от всички страни.

Френският учен има възможност да се запознае с постиженията на археологията, и по-специално на античната археология, в нашата страна, както и с най-новите открития в областта на археологията.

Гостът изнесе в Археологическия институт и музей две лекции на тема: „Проблеми на римската базилика“ и „Епиграфиката и компютърът — проблеми и методика“. Лекциите бяха посрещнати с голям интерес от българските специалисти.

В. БОЖИЛОВА

Проф. Велизар Велков носител на Хердерева награда

В края на 1986 г. проф. Велизар Велков, зам.-директор на АИМ при БАН, зам. главен редактор на сп. „Археология“, бе удостоен с наградата „Готфрид фон Хердер“ за 1986 г. Наградата се присъжда ежегодно от Виенския университет на вид-

ни учени и дейци на културата в Европа за приноса им в укрепването на разбирателството и дружбата между народите. Това авторитетно международно отличие е високо признание за големия принос на нашия изтъкнат учен и колега в областта на

археологията, историята и епиграфиката през античността.

Редакцията на сп. „Археология“ го поздравява от сърце за високата и заслужена международна награда и му пожелава нови творчески успехи.

От редакцията

Общи съчинения

Аладжов, Димчо. Стари християнски паметници от Хасковски окръг. [Албум]. С., К-т за култура, 1986. 35 с. с ил.

От късната античност и средновековие.

Археологически открития и разкопки през 1985 г. [Науч. съобщение от] XXXI нац. конф. по археология, Велико Търново 1986 г. Ред. кол. В. Велков и др. Велико Търново, 1986. 193 с.

Съдържа резюмета на доклади за проведени разкопки на обекти от праисторическата, античната и средновековната епоха.

Боев, Петър. Произход на населението на Разградски окръг по антропологични данни. — В: Материали за миналото на Разградския край. I. Разград, 1985, 119—184.

Изследвания от праисторическата епоха до османското владичество.

Велев, В. Мечти и действителност. — Год. СУ „Кл. Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 478—482.

Спомени за Христо М. Данов и археологическите изследвания в гр. Сандански.

Димитров, Божидар. Апология Понтика. Созопол. — Море, 1, 1985, 257—267.

Историята на града от основането му до Възраждането.

Маринова, Мима. Интересни открития. — МПК, 1986, № 2, 61—62.

Находки от каменно-медната, античната и средновековната епоха.

Овчаров, Тодор. Ръководство по археология. [За студентите от ВТУ „Кирил и Методий“]. Ч. 1. Велико Търново, ВТУ „Кирил и Методий“, 1985. 125 с., с ил., табл., пл.

Райчевски, Стоян. Топонимични свидетелства за рудодобива и металодобива в Странджа през античността и средновековие. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Т. 4. Кн. 6. С., 1986, 317—326.

Рошкова, Анна и Лиляна Маврадинова. Стенописен орнамент. С., БАН, 1985. 440 с., с ил.

Стенописни орнаменти от праисторическата епоха до XIX в.

Христова, Здравка. Библиография на трудовете на проф. Иван Венедиков. — Нумизматика, 1986, № 2, 42—47.

A Vad és a vadászat a bolgargöldműveszeteben. — Nimrod, 101, 1981, N 6, 269—270.

Дивечът и ловът в изкуството по българските земи.

Velkov, Velizar. Archäologische Unterwasserforschungen in Bulgarien. — Ethnogr.-archäol. Zft., 1986, N 2, 283—296.

Праистория

Авилова, Л. И., Н. Я. Мерперт и В. С. Титов. Раскопки поселения Юнаците в Южной Болгарии. — Археологические открытия 1984 года, 1986, 494—495.

Азларов, М. А. Террасное земледелие Дагестана (вопросы генезиса, культурной типологии и социальной роли системы). — Stud. praehistor., 8, 1986, 50—62.

Гаджиев, М. Г. О древней металлообработке в Дагестане. — Stud. praehistor., 8, 1986, 32—49.

Котович, В. М. Антропоморфные образы в древних наскальных рисунках Горного Дагестана. — Stud. praehistor., 8, 1986, 63—90.

Кушнарева, К. Х. и Г. Н. Лисыцина. Важнейшие аспекты становления и развития производящего хозяйства на Южном и Северо-Восточном Кавказе (VI—III тыс. до н. э.). — Stud. praehistor., 8, 1986, 7—31.

Николов, Богдан. Зачатки древней письменности на болгарских землях. — Обзор, 1985, № 72, 100—103.

Пиктограми и знаци на глинени съдове от каменно-медната епоха.

Скакуч, Н. Н. Орудия труда и хозяйство болгарской (Алдени II) энеолитической культуры. — Stud. praehistor., 8, 1986, 91—107.

Чохаджиев, Михаил. Первые обитатели по долината на Струма. — Струма, 2, 1985, 131—138.

Изследване на ранния неолит в Благоевградски, Кюстендилски и Пернишки окръг.

Bakalakis, G. et A. Sakelariou. Paradimi. Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1981, 88 p., Taf. 1—73, 1—XI.V, 16 Beil.

Rez. V. Nikolov. — Stud. praehistor., 8, 1986, 225—230.

Bauern und Handwerker. Jüngstein in Bulgarien 6. u. 5. Jahrtausend. Red. Ralf Busch, Hans-Eckart Joachim. Salzburg, Museum Carolino Augusteum, 1984. 29 p., 84 f., ill.

Боев, П. et S. Colakov. Anthropologische Untersuchung des neolithischen Skeletts von Cavdar, Bezirk Sofia. — Stud. praehistor., 8, 1986, 217—224.

Božilova, E. et M. Filipova. Paleoeological Environment in Northeastern Black Sea Area during Neolithic, Eneolithic and Bronze Periods. — Stud. praehistor., 8, 1986, 160—165, 1 k.

Čakalova, E. et E. Šárbinška. Pflanzreste aus der neolithischen Siedlung Kremenik bei Sapareva Banja (Bezirk Kjustendil). — Stud. praehistor., 8, 1986, 156—159.

Čohadžiev, S. Frühäneolithische Keramik aus der prähistorischen Siedlung bei Slatino, Bezirk Kjustendil. — Stud. praehistor., 8, 1986, 185—202.

Georgiev, G. I., V. Nikolov, V. Nikolova et S. Čohadžiev. — Die neolithische Siedlung Kremenik bei Sapareva Banja, Bezirk Kjustendil. — Stud. praehistor., 8, 1986, 108—151.

Hänsel, Bernhard. Wanderungen in Südosteuropa während der späten Bronzezeit mit ihr Verhältnis zum Territorium Albaniens. — Iliria, 15, 1985, N 2, 223—241.

Разглежда и българските земи.

Hillers, S. et G. I. Georgiev. Tell Karanovo 1984. Vorbericht über die 1. Kampagne der österreichisch-bulgarischen Ausgrabungen am Tell von Karanovo. Salzburg, 1984, 32 p., Abb., Taf. (Schriftenreihe des Instituts für Alte Geschichte und Altertumskunde der Universität Salzburg. Reihe 1. Vorläufige Berichte und Vorlagen, 1).

Ilčeva, V. Neue Metallfunde aus der prähistorischen Siedlung Hotnica-Vodopada. — Stud. praehistor., 8, 1986, 212—216.

Jordanov, Kiril. La Thrace du Nord-Est et le monde méditerranéen oriental (XVIe—XIIe s. av. n. è.). — Bulg. histor. rev., 1986, N 2, 47—55.

Korfmann, M. Demircihüyük. I. Mains, 1983.

Рец.: Хенриета Тодорова. — Археология, 1985, № 3, 56—57.

Nikolov, B. Signes sur des ouvrages en argile de l'époque préhistorique en Bulgarie occidentale. — Stud. praehistor., 8, 1986, 166—184.

Ninov, L. Tierknochen aus der prähistorischen Siedlung Kremenik [Bezirk Kjustendil]. — Stud. praehistor., 8, 1986, 152—155.

Pejkov, A. Zwei interessante Kultgegenstände aus der neolithischen Siedlung in Kärđzali. — Stud. praehistor., 8, 1986, 208—211.

Todorova, Henrieta. Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien. München, Beck, 1982. 233 p. ill. (Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, 13).

Rez.: Bernhard Hänsel. — Praehistor. Zft., 61, 1986, N 1, 114—115.

Vážarova, Ž. Zoomorphes Zepeter aus Kjëlevča, Bezirk Šumen. — Stud. praehistor., 8, 1986, 203—207.

Античност

Аладжов, Димчо и Ирко Петров. Археологически разкопки на крепостта при Мезек. — ИМЮИБ, 8, 1985, 49—68.

- Балабанов, Петър и Цоня Дражева. Тракийски некрополи в кв. „Победа“ в Бургас. — ИМЮИБ, 8, 1985, 9—29.
- Балканска, А. Тиризис и проблемът за тракийския град. Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 32—38.
- Божков, Атанас. Нови богове в Пантеона в Рим. — Съвременник, 1986, № 1, 453—479.
- Буданова, В. П. Древни автори о размещении готов на Балканах накануне их переселения на территорию империи. — Виз. временник, 46, 1986, 52—58.
- Сведения за укрепяване на долнодунавския лимес в IV в.
- Вачева, Красимира. Входове в римските герми на Одесос. — Археология, 1986, № 1, 1—8.
- Велков, Велизар. Градът в Тракия през I хил. пр. н. е. — В: Сборник в чест на проф. д-р Христо Гандев. Изследвания по случай 75 години от рождението му. С., 1985, 92—102.
- Велков, В. Симпозиум по проблемите на римския лимес във Видин. — Археология, 1986, № 1, 56—57.
- Гинев, Георги. Вила рустика при Търговище. — Археология, 1986, № 1, 29—36.
- Горбанов, П. и Т. Кънчева. Бронзова матрица с изображение на една от богините от Абрит във фонда на Историческия музей. — Нова Загора. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 167—170.
- Гочева, Зл. Светилището на тракийския конник при с. Лозен, Хасковски окръг и някои въпроси на синкретизма в тракийската религия. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 160—166.
- Иванов, Пламен. Откриване на тракийското съкровище от Рогозен, Врачански окръг. — Изкуство, 1986, № 6, 5—7.
- Илиева, Павлина. Художествен бронз от римската епоха в Националния археологически музей при БАН. — Векове, 1986, № 2, 74—78.
- Йорданов, К. Тракийското културно-историческо наследство. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 196—202.
- Каталог на Рогозенското съкровище. — Изкуство, 1986, № 6, 46—59.
- Китов, Георги. Камеята от Ломец [Ловешки окръг]. — Векове, 1986, № 3, 57—58.
- Ковачева, Теодора. Женска глава от Ескус. — МПК. 1986, № 2, с. 62.
- Любенова, Венеция. Античен производствен и търговски център край Радомир (предварително съобщение). — Археология, 1985, № 3, 26—37.
- Любенова, В. Антична зооморфна пластика от Окръжния музей, Перник. Към проблема за семантиката и произхода на паметниците. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 260—273.
- Маджаров, Митко. Казармата на Първа Аврелианова кохорта в Субрадице. — Археология, 1986, № 1, 45—55.
- При с. Христо Даново, Пловдивски окръг.
- Маразов, Иван. Каничката-ритон от Борово и култът към Кабириите. — Изкуство, 1986, № 5, 46—52.
- Мартемьянов, А. П. Римская вила на территории Фракии и Нижней Мезии I—V вв. — ВДИ, 1986, № 2, 162—174.
- Митова-Джоновна, Д. Локализация на античните крепости от централната част на Дунавската равнина. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 276—285.
- Неверов, О. Магическия амулет с изображением богов-покровителей планет. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 306—309.
- Николов, Богдан. Каните от Рогозенското съкровище. — Изкуство, 1986, № 6, 17—36.
- Николов, Богдан. Фиалите от Рогозенското съкровище. — Изкуство, 1986, № 6, 8—16.
- Николов, Богдан. Чашите от Рогозенското съкровище. — Изкуство, 1986, № 6, 37—40.
- Николов, Д. Организация на селското стопанство в Римска Тракия. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 318—324.
- Николов, Димитър и Красимир Калчев. Разкопки на обект „Партиен дом“ в Стара Загора. — ИМЮИБ, 8, 1985, 31—48.
- Петрова, Светла. Римско-йонийски капители от Мизия. — Археология, 1985, № 3, 15—25.
- Попов, Димитър. Богатствата на траките. — Бълг. етнография, 1986, № 1, 17—26.
- Попов, Димитър. Траколожка книжнина за 1985 г. — Векове, 1986, № 3, 89—91.
- Севтополис, I. Бит и култура. С., БАН, 1984. 227 с. с ил.
- Рец.: Златозара Гочева. — Археология, 1985, № 3, 57—60.
- Тракийските паметници от Врачанско. — Изкуство, 1986, № 6, 60—61.
- Фол, Александър. Още веднъж [за последен път] към въпроса за стратегията в Тракия. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 142—144.
- Фол, Александър. Политика и култура в древна Тракия през V—IV в. пр. н. е. Предварителни бележки. — Изкуство, 1986, № 6, 2—4.
- Фол, Александър. Политика и култура в древна Тракия. — Пробл. на културата, 1986, № 4, 3—15.
- Фол, Александър. Югоизточна Европа и Мала Азия. — В: Сборник в чест на проф. д-р Христо Гандев. Изследвания по случай 75 години от рождението му. С., 1985, 87—91.
- Чичикова, М. Тракийският град. По археологически данни. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 85—93.
- Alzinger, W. Trebonianus Gallus und der Ordo Aguntinus. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 22—24.
- Biernacka-Lubanska, Malgorzata. The Roman and Early Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace. Wrocław 1982. 285 p. ill. (Bibliotheca Antiqua, 17).
- Rez.: Bernhard Göhle. — Archeologia (Wrocław), 1984, N 35, 208—211.
- Bochhardt, J. — Thrakische Reiter im Festzuge des Parthenonfrieses. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 60—71.
- Bredow, J. von. Der thrakische Gott Pleistoros. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 72—76.
- Bülow, Gerda v. Schätze aus Thracien. Kulturgeschichtliche Miniaturen. Aufn. W. G. Schröter. Leipzig, Ed. Leipzig, cop. 1985. 145 p. ill.
- Cadoux, Th. The site of Stageiros. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 77—84, 1 к.
- Camassa, Giorgio. Dov'è la fonte dell'argento. Palermo, Sellerio editore, 1984. 72 p.
- Разглежда и античния рудодобив в Тракия.
- Ciemiński, Marita v. Zum frühbyzantinischen Festungswesen im Ostbalkanraum im 4.—6. Jh. u. Z. — Das Altertum, 1986, Nr. 3, 166—173.
- Corpus Cultus Equitis Thracii (CCET). I: Zlatozara Gočeva et Manfred Oppermann. Monumenta Orae Ponti Euxini Bulgariae. 1979. 122 p. ill.; II. I. Zlatozara Gočeva et Manfred Oppermann. Monumenta inter Danubium et Haemum reperta. I. Durostotum et vicina, regio oppidi Tolbuchin, Marcianopolis et vicina, regio oppidi Šumen. 1981, XVII, 176 p., 84 tabl.; 2: Regio oppidi Tărgoviște, Abritus et vicina, Sexaginta Prista et vicina, Nicopolis ad Istrum et vicina, Novae. 1984. 142 p., 79 tabl., IV: Nubar Hampartumian. Moesia Inferior (Romanian Section) und Dacia. 1979, 128 p., 123 tabl.; V: A. Cermanovič-Kuzmanovič. Monumenta intra fines Jugoslaviae reperta. 1982. 76 p., 58 tabl. (Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain. 74).
- Rez.: Jerzy Kolendo. — Archeologia (Wrocław), 1984, No 35, 216—217.

- Domaradzki, Mieczysław. — Sanctuaires thraces du IIe — I^e millénaire av. n. è. — Acta archaeologica carpathica, 25, 1986, 89 — 104.
- Dujčev, I. Testimonianze archeologiche ed epigrafiche sul cristianesimo primitivo in Bulgaria (I—VII sec.). — Rendiconti. Atti della Pontificia accademia romana di archeologia (=RendPont Acc), 53—54, 1980—1982, 181—205, Abb.
- Getov, I. Certains aspects des relations commerciales entre Proconèse (Marmara) et les villes Pontiques à l'époque Romaine. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 157 — 159.
- Gočeva, Zlatozara. Die Religion der Thraker. — Klio, 68, 1986, Nr. 1, 84—91.
- Griffith, J. G. Further Thoughts on the amphora-rhyton from Panagjurischte. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 171—176.
- Hansel, Bernhard. Orpheus in der Unterwelt. — In: Studien zur Mythologie und Vasenmalerei. Konrad Schauenburg zum 65 Geburtstag am 16. April 1986. Mainz am Rhein, (1986), 9—12, 1 p. ill.
- Рисунки в пещерата Марупа.
- Henning, J. Frühgeschichtliche Landwirtschaft Südosteuropas: vom Grossgrundbesitz zur Grossgrundwirtschaft. — In: Produktivkräfte und Produktionsverhältnisse in ur-und frühgeschichtlicher Zeit. Berlin, Ed. Horst et B. Krüger, 1985, 303—310.
- Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Bd. III: Die mittelalterlichen Siedlungen. Hrsg. vom Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie d. DDR in Verb. mit dem Archäol. Institut der Bulg. Akademie der Wiss. Berlin, Akademie-Verlag, 1986, 238 p., 85 ill. (Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike, 17).
- Auct.: Michael Wendel, Stefka Angelova, Gudrun Gommelka-Fuchs, Joachim Herrmann et Edit Schönert-Geiss.
- Johnson, Sherman F. The Present State of Sabazios Research. — In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. II. Principat. Bd. 17,3: Religion. Berlin etc., 1984, 1583—1613.
- Kenner, H. Trajanssäule. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 233—234, 1 л. ил.
- Kolendo, J. Un centre non-identifié de production des lampes romaines sur le Bas-Danube. Lucernaria Burgus chez Procop de Césarée, De Aed., IV 6, 36. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 1985, № 2, 235—237.
- Kolkówna, S. Bibliografia prac dotyczących terenu badań Polskiej ekspedycji archeologicznej w Novae, Połnocna Bułgaria. — Studia archeologiczne, Uniwers. Warszawski, Inst. archeologii, 3, 1982, 221—237.
- Malaise, Michel. La diffusion des cultes égyptiens dans les provinces européennes de l'Empire romain. — In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. II. Principat. Bd. 17,3: Religion. Berlin etc., 1984, 1615—1691.
- На с. 1680 разглежда разпространението на егип. култове в България.
- Mihailov, G. Reliefs thraces inédits dans le Musée des Beaux-Arts. — Bulletin du Musée hongrois des beaux arts, 60—61, 1983, 19—30, Abb.
- Mileva, Neli. Ethnocultural Characteristics of the Population in the Thracian Lands in the 4th—6th cc. — Byzantinobulgaria, 8, 1986, 241—252.
- И по археологически данни.
- Nedelčev, N. P. Die Herausbildung der Ideologie der ersten Klassengesellschaften. Die Königsgötter von Mykene. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 293—305.
- Novae-Sektor Zachodni, 1982. Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk ekspedycji archeologicznej Uniwers. im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Oprac.: A. Biernacki, L. Mrozwicz, St. Parnicki-Pudełko. — Archeologia (Wrocław), 1984, N 35, 113—171.
- Piotrowska, Danuta. Woz w traskim obrządku pogrebowym. Wystopowanie i funkcja. — Wiadomości archeologiczne, 46, 1981, N 1, 33—49.
- Popov, Dimităr. Le cheval et le char dans l'idéologie royale thrace. — Bulg. histor. rev., 1986, N 2, 47—55.
- Poulter, A. G. Roman Towns and the Problem of Late Roman Urbanism. The Case of the Lower Danube. — Hephaisstos, 5—6, 1983—84, 109—132, Abb.
- Press, Ludwika, Waldemar Szubert et Tadeusz Sarnowski. Novae in 1983. — West Sector. Results of the Polish Archaeological Expedition. Transl. B. Rysko. — Klio, 86, 1986, No 1, 102—111.
- Press, Ludwika. Travaux de l'expédition archéologique polonaise à Novae: Secteur Ouest 1981. — Archeologia Polona, 24, 1985, 123—133.
- Press, L. The Valetudinarium and the Portico Building in Novae. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 367—371, 3 л. ил.
- Sarnowski, Tadeusz. En marge de la discussion sur l'origine du nom de la ville de Novae en Mésie inférieure. — Klio, 86, 1986, N 1, 92—101.
- Stantschewa, M. Thrakische Goldgewinnung bei Sofia in Bulgarien. — Der Anschnitt (Zft für Kunst und Kultur im Bergbau) — Bochum, 37. Jahrg., 1985, Nr 4, 122—127.
- Tačeva, M. On the genealogy of the last kings of Thracia (100 B. C. — 45 A. D.). — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 412—417.
- Velkov, V. Le culte de Déméter à Mesambria Pontica. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 441—444.
- Velkov, Velizar. L'esclavage en Thrace antique. — In: Studien zur alten Geschichte. Siegfried Lauffer zum 70. Geburtstag. Roma, 1986, 1023—1030.
- Vetters, H. Paries communis. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 445—451, 1 с. ил.
- Walbank, F. W. The Via Egnatia: its original scope and date. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 458—464.
- Wasowicz, A. Stèles à attribut de la Chersonèse Taurique. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 465—472, 1 л. ил.
- Wendel, M. Neues aus der Alten Welt. . . Bulgarien. — Das Altertum, 1986, Nr. 3, p. 190.
- Римската пътна станция Карасура при Чирпан.

Средновековие

- Ангелов, Димитър. Българинът в Средновековието. (Светоглед, идеология, душевност). Варна, Г. Бакалов, 1985. 335 с.
- Рец.: Георги Бакалов. — Векове, 1986, № 1, 83—88; Йордан Николов. — ИПр., 1986, № 5, 80—83; Димитър Овчаров — А Б В, № 14, 8 апр. 1986; Красимир Станчев. Поглед към духовния живот на средновековния българин. — Старобългаристика, 1986, № 2, 116—118.
- Андреев, Йордан. Семинариум по средновековна българска история. Помощни исторически дисциплини. [Учебник за студентите от Великотърн. унив. „Кирил и Методий“]. Второ прераб. и доп. изд. Велико Търново, ВТУ „Кирил и Методий“, 1985. 173 с. с табл.
- В гл. 3 се разглежда епиграфиката, нумизматиката, сфрагстиката и хералдиката като мощни исторически дисциплини.
- Антонова, В. и Д. Аладжова. Тракийското наследство на Шуменската крепост. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, N 2, 25—31, 1 л. ил.
- Бакалова, Елка. Клиторските портрети на цар Иван Александър като израз на политическата и религиозната идеология на епохата. — Изкуство, 1985, № 4, 45—57.
- Бакалова, Елка. Монументалната живопис средновековной Болгарии (X—XIV вв.). — В: Сред-

невековая цивилизация Болгарии. С., б. г., 22—28.

Божиков, Румен. Живописиста в параклиса „Св. безсребърници Козма и Дамян“ в Роженския манастир. — Изкуство, 1986, № 7, 38—46.

Божиков, Атанас. Историческое развитие болгарской иконы. — В: Средневековая цивилизация Болгарии. С., б. г., 29—35.

Божиков, Атанас. Ктиторски портрети. Почетно място на ктитора в българското изкуство през XIII—XIV в. — Дарители, 1985, № 2, 32—35.

Бояджиев, Стефан. Мавзолей на първите български ханове. — МПК, 1986, № 2, 28—32.

Кръстовидна постройка под Голямата базилика в Плиска.

Брюсова, В. Г. О русско-болгарских связях в искусстве XI—XV вв. — Byzantinobulgarica, 8, 1986, 131—149.

Василева, Дафина. Дворцовият комплекс на Велики Преслав. Архитектурно-строителни проучвания и реконструкция. — ИБИД, 37, 1985, 5—27.

Гагова, Красимира. Нови сведения от историческата география на Тракия у Жофруа де Вилардуен. — Векове, 1986, № 2, 48—53.

Джамбов, Иван. За местонахождението на средновековния град Копсис (според историческите сведения и новите археологически проучвания). — Археология, 1986, № 1, 19—28.

Джамбов, И. Научна сесия в Сопот по проблемите на средновековния замък. — Археология, 1986, № 1, 57—58.

Добрев, Петър Д. Стопанска култура на прабългарите. С., БАН, 1986, 176 с.

Иванов, Вяч. Вс. Древнебалканская культура и письменность. — В: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. М., 1984, 5—14. (Балканские исследования, вып. 9).

Коледаров, Петър. Българите и държавата им в средновековните карти. — Патриот, 1985, № 12, 44—45.

Кръстев, Димитър. Църковни стенописи-карикатури. — Нашата родина, 1985, № 12, 10—11.

Лихачева, Вера. Етюди по средновековно изкуство. Византия — България — Русия. Състав., предг. и превод от рус. ез. Елка Балканова. С., Наука и изкуство, 1986, 240 с. с ил.

Съдържа: Традициите на античното изкуство в ранновизантийската кавалерна живопис (Иконите „Богородица с младенец“ и „Св. Сергей и св. Влах“ от сбирката на Киевския музей) — с. 16—21; Връзки между изкуство и ритуал в Константинопол през втората половина на XI в. — с. 22—60; Взаимодействие между иконографски канон и художествен стил в палеологов-

ската живопис на Византия — с. 61—77; Украсата на гръцки ръкопис с Акатиста за Богородица (Москва, Държ. истор. музей Synod. gr. 429) — с. 78—87; Съдбата на една византийска книга (Ръкописът от Държавната публична библиотека в Ленинград, гр. 118 — с. 88—97; Ролята на византийските традиции при художественото оформяне на гръцките ръкописи от втората половина на XV и XVI век — с. 98—101; Византийски източници за архитектурните фронтисписи на Изборника от 1073 г. — с. 102—112; Ролята на византийския ръкопис от XI век като образец за българското, така наречено „Лондонско“, евангелие на цар Иван Александър от XIV в. — с. 118—133; Национални особености на миниатюрите на Евангелието на цар Иван Александър — с. 134—147; Съотношения между миниатюрите на „Лондонското“ и „Елисаветградското“ евангелие — с. 148—160; Изображения на иконоборци и иконопочитатели върху страниците на Киевския псалтир — с. 161—165; Художественото наследство на старата Русия и съвременността — с. 166—222; Списък на трудовете на Вера Лихачова — с. 234—236.

Лихачева, В. Д. Роль византийской рукописи XI в. как образца для болгарского так называемого Лондонского Евангелия Ивана Александра XIV в. — Виз. временник, 46, 1986, 174—180.

Студийския кодекс.

Меламед, Катя. Научна сесия в Асеновград [на тема Родопите през XII—XIV в.]. — Векове, 1986, № 2, 94—95.

На 8 и 9 октомври 1985 г., посветена на 800-годишнината от въстанието на Асеновци.

Михайлов, Стамен. Къде се е намирала крепостта Мундрага. — Векове, 1986, № 4, 60—63.

Момчилов, Димчо В. Карнобатската крепост Маркели. — ИИР., 1986, № 4, 57—65.

Нешева, Виолета. Градоустройствено решение на обществения център на Царевец в Търново през XIII—XIV в. — Техн. мисъл, 1985, № 5, 87—91.

Пенкова, Бисерка. Стенописите от трапезарията на Роженския манастир. — Изкуство, 1986, № 7, 31—37.

Петрова, П. Научна сесия в Шумен за средновековния български град през XII—XIV в. — Археология, 1986, № 1, 58—60.

Писарова, Весела. Средновековни гривни от Окръжния исторически музей в Кюстендил. — Археология, 1985, № 3, 48—55.

Попов, Атанас. Десет години Филиал на Археологическия институт и музей при Българската академия на науките във Велико Търново. — Археология, 1985, № 3, 8—14.

Средневековая цивилизация Болгарии. С., София-пресс, б. г. 42 с. (Новости из Болгарии).

Станислав, Станислав. Старобългарският амулет от Болград. — Археология, 1985, № 3, 42—45.

Стоилов, Красимир. Към въпроса за развитието на славянската материална култура. По данни от народната архитектура. — Пробл. културата, 1986, № 1, 92—106.

Стоинов, Анали. Светогледът на прабългарите. С., БАН, 1985, 177 с.

Рец.: Димитър Овчаров. — Пробл. културата, 1986, № 4, 96—98.

Тораманян, А. К. Реконструкция Круглой церкви в Преславе (Болгарии). — Вестн. обществ. наук АН Арм. ССР (Ереван), 1981, № 4, 55—60.

Тотев, Константин. Две творби на стеатитовата пластика от Търновград. — Векове, 1986, № 1, 57—59.

Тотев, Тотю. Манастирът в „Тузлалъка“ — център на рисуваната керамика в Преслав през IX—X в. С., 1982. 80 с. с ил. Rez.: Petre Diaconu. — SCIV, 36, 1985, Nr. 3, p. 274.

Тотев, Тотю. Център за археологическо разкриване и изучаване на Плиска, Преслав и Мадара (10 години Филиал на Археологическия институт и музей в Шумен). — Археология, 1985, № 3, 1—8.

Янков, Димитър. Средновековни бронзови кръстове от Стара Загора. — ИМЮИБ, 8, 1985, 87—94.

Bakalova, Elka. Society and Art in Bulgaria in the 14th Century. — Byzantinobulgarica, 8, 1986, 17—72.

Čilingirov, A. Die bulgarische Monumentalmalerei des 13. Jahrhunderts. — In: Wandmalerei des Hochfeudalismus in europäisch-byzantinischem Spannungsfeld (12. und 13. Jahrhundert). Halle/Saale, 1983, 170—182.

Konstantinescu, N. Curtea de Argeș (1200—1400). Asupra începuturilor Tării Românești. București, Institutul de arheologie, 1984. 180 p. ill. (Biblioteca de arheologie, 44).

Рец.: Соня Георгиева. — Археология, 1985, № 3, с. 61.

Mavrodinova Liliana. Les modèles de l'ancienne enluminure bulgare et ses parallèles dans les autres arts. — Byzantinobulgarica, 8, 1986, 206—226.

Popov, G. El gran manasterio de Rila. — Revolution y cultura (La Habana), 1981, N 109, 72—75.

Н у м и з м а т и к а

Балабанов, Петър. Нови изследвания върху стрелите-пари. — Нумизматика, 1986, № 2, 3—14.

Божков, Христо Д и Венцеслав П. Пейков. Методически препоръки по нумизматика: Римски императорски монети. С., Бълг. нумизм. д-во, 1982. 112 с. с ил.

Владиминова-Аладжова, Дочка. Контролна марка на Галба върху монета на Нерон. — Нумизматика, 1986, № 2, 36—38.

Дерменджиев, Христо П. Ордени, медали и почетни звания, свързани с името на Георги Димитров. — В: Монети, банкноти, ордени, медали и почетни знаци с образа на Георги Димитров. 1882—1982. Юбилеен сборник. (С.), (1982), 23—35.

Драганов, Димитър. Още за монетосеченето на Спарток. — ИМЮИБ, 8, 1985, 83—86.

Драганов, Д. Сребърното монетосечене на Кабиле и Кавар. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 131—141, 3 с. ил.

Ешай, Емил. Български монети с образа на Георги Димитров. — В: Монети, банкноти, ордени, медали и почетни знаци с образа на Георги Димитров. 1882—1982. Юбилеен сборник. (С.), (1982), 9—13.

Йорданов, Иван. „В бяг с цялата войска“. Свидетелството на намерените във Велики Преслав печати на тримата византийски военачалници. — Отечество, 1986, № 15, 14—15.

Карайотов, Иван. Месамбрийските монетни магистрати. — Нумизматика, 1986, № 2, 15—31.

Карайотов, Иван. Циркулация на месамбрийските тетрадрахми. — ИМЮИБ, 8, 1985, 69—81.

Карышковский, П. О. и И. Б. Клейман. Древний город Тира: Историко-археологический очерк. Киев, Наукова думка, 1985. 159 с.

Монета на Одриското царство. Допускат, че Тира временно е влизала в състава на римската провинция Мизия.

Рец.: А. И. Медовичев. — РЖ. Обществ. науки в СССР. Сер. 5. История, 1986, № 3, 186—189.

Меламед, Андрей. Два пръстена с женско изображение от римската епоха. — Нумизматика, 1986, № 2, 39—41.

Мишев, Лазар. Български банкноти 1885—1974. [Каталог]. С., Бълг. нумизм. д-во, 1982. 135 с. с ил.

Мишев, Лазар. Образът на Георги Димитров върху банкнотите на Народна република България. — В: Монети, банкноти, ордени, медали и почетни знаци с образа на Георги Димитров. 1882—1982. Юбилеен сборник. (С.), (1982), 21—22.

Николов, Борис. Отличителни и наградни знаци на Вътрешната македонска революционна организация. — Военноистор. сб., 1986, № 4, 172—179.

Нумизматичен наръчник. Указания, информация, съобщения.

С., Бълг. нумизм. д-во, 1982. 43 с. с ил. (Свитък 6).

Образът на жената в монетното изкуство. [Каталог на изложба]. С., Бълг. нумизм. д-во, 1982. 103 с. с ил.

Стачков, Митко. Какво представлява така нареченият „Монотрам на цар Михаил Шишман“ — Векове, 1986, № 1, 30—35.

Тачева, Маргарита. По проблема за гибелта на Севтополис [по нумизматични данни]. — Нумизматика, 1986, № 2, 31—36.

Jordanov, Ivan. Les sceaux de deux chefs militaires byzantins trouvés à Preslav: le magistros Leon Melissenos et le patrice Theodorokan. — Byzantinobulgarica, 8, 1986, 183—189.

Jovanović, Bojislav. Остатък от средновековния контрамаркирани динара из околните Варне (Бугарска). — Нумизматичар, 1, 1978, 119—140.

Szalvert, W. Einige Bemerkungen zum Fund von Rika Devnia. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 408—411.

Епиграфика

Александров, Георги. Антични паметници от Монтана. — Археология, 1986, № 1, 36—45.

Шест епиграфски паметника и три фрагмента на пластичното изкуство.

Банков, Трифон. Историята в българската писмена култура от IX—X в. и старобългарските епиграфски паметници. — Старобълг. лит., 1985, № 18, 178—183.

Бартичан, Р. О. О протоболгарских надписях ханов Крума (803—814) и Омуртага (814—831) и некоторых вопросах организации раннеболгарского государства. — Вестн. общ. наук АН Арм. ССР (Ереван), 1981, № 4, 67—77.

Джонс, Боян. За личността на еретика от надписа при Ескус. — Старобългаристика, 1986, № 2, 104—109.

Константинова, Величка. Скалният надпис от с. Крепча, Търговищки окръг. Езикова [и палеографска] бележка. — Год. СУ „Климент Охридски“. Фак. слав. филол., 74, 1985, № 3, 86—89.

Машов, Спас. Надписите върху съдовете от Рогозенското съкровище. — Изкуство, 1986, № 6, 41—45.

Михайлов, Стамен. Надписът на латински език върху меч от Пернишката крепост. — Археология, 1985, № 3, 46—47.

Попконстантинов, Казимир. Книжовен и просветен център от IX—X в. — МПК, 1986, № 2, 46—50.

Епиграфски материал от манастира при с. Равна.

Попконстантинов, Казимир. Още веднъж за надписа с дата ст старобългарския манастир при

с. Равна, Варненски окръг. — Археология, 1986, № 1, 8—19.

Султо, Богдан. Римска военна диплома от с. Бутово, Великотърновски окръг (Долна Мизия). — Археология, 1985, № 3, 38—41.

Фол, Александър. Одриски и трибалски царе от Рогозенските надписи. — Векове, 1986, № 4, 5—15.

Barton, Ian M. Capitoline Temples in Italy and the Provinces. — In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. II. Principat. Bd. 12, 1: Künste. Berlin etc., 1982, 259—342.

На с. 269 публикува посветителен надпис от Трезмис, Долна Мизия.

Berranger, D. Le relief inscrit en l'honneur des Nymphes dans les carrières de Paros. — Rev. des études anciennes. Bordeaux, 85, 1983, N 3/4, 235—259.

Скален релеф с надпис с култов характер от IV в. на н. е. с предполагаемо тракийско произхождение.

Touratsoglou, I. Inscriptions funéraires inédites au Musée de Veroia. — Год. СУ „Климент Охридски“. Истор. фак., 77, 1985, № 2, 418—426, 3 с. ил.

Музейно дело и консервация

Атанасова-Георгиева, Й. и Д. Митова-Джонска. Антична пластика от Видинския музей. [Каталог]. С., Септември, 1985. 159 с. с ил.

Божанов, Асен. Под угроза. — Отечество, 1986, № 12, 28—29.

Фреските от църквата „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в с. Добърско, Благоевградски окръг.

Боянската църква — нов облик и експонирание: Дора Димитрова. Археологическо проучване — с. 15—17; Тошо Тодоров. Конструктивно укрепване. — с. 18—19; Васил Китов. Архитектурна реставрация — с. 20—26; Цвятко Кадийски. Климатична инсталация — с. 27—28. — МПК, 1986, № 2, 14—28.

Генова, Йоханна. Богатствата на Националния исторически музей (консултация в помощ на учителя). — Векове, 1986, № 3, 50—56.

Делев, Тодор. Новите експозиции на Хасковския окръжен исторически музей. — ИМЮИБ, 8, 1985, 251—156.

Керемидчиев, Янко. Към историята на Окръжния исторически музей — Бургас (1946—1980). — ИМЮИБ, 8, 1985, 227—245.

Пин, Алберт. Золото Болгарии. [О Пловд. археол. музей]. — Новое время, (М.), 1981, № 3, 25—27.

Сулева, А., Ц. Халаджова и Е. Симова. Емисионно-спектрално изследване на археологически обекти от родопски карстови пещери. — ТНТМ. Хим., хим. технол. и металург., 2, 1984, 468—471.

Тракийската гробница от Свещари. Фото изложба в Националния исторически музей София, юли 1986. С., 1986, текст,

каталог и ил. без паг.

Състав.: Мария Чичикова, Тотьо Иванов, Михаил Енев и Красимир Кръстев.

Фракийският вклад из Рогозена. [Каталог на изложба]. С., Комитет по култура, 1986. 63 с. с ил.

Съдържа: Александър Фол.[Увод.] 4—11; Богдан Николов. Фракийски вклад из Рогозена.

с. 14—29; Каталог — с. 32—63.

Schätze des Rila-Klosters. Text und Bildvorl. Komm. für Kultur der Volksrepublik Bulgarien. Göppingen, Jüngmann, 1981, 57 p.

Zidarov, F. El museo arqueologico nacional de Bulgaria. — Revolucion y cultura (La Habana), 1981, N 109, 76—79.

С. ПЕТРОВА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам.-гл. редактор), ст. н. с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (секретар), доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с. ИВАН МАРАЗОВ, ст. н. с. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, ст. н. с. / ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. МАРИЯ ЧИЧИКОВА, ст. н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. „Стамболийски“ 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията

Издателство на БАН, 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“. Тел. 71-31

Технически редактор Д. Костова

Коректор Ц. Стойнова

Дадена за набор на 5. II. 1987 г.

Подписана за печат на 12. V. 1987 г.

Печатни коли 7

Издателски коли 6,53

Формат на хартията 60×84/8

Изд. индекс 11137

Тираж 1580

Поръчка 167

Отделна книжка 1,80 лв.

Годишен абонамент 7,20 лв.

Печатница на Издателството на Българската академия на науките

СЪДЪРЖАНИЕ

- Дафина Василева — Гробницата при Свещари — проектиране, оразмеряване и конструкция 1
Елисавета Мусакова — Към въпроса за възприемане на християнската символика в старобългарската култура 9

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

- Петко Георгиев, Иван Бъчваров — Римски бронзов шлем от колекцията на Окръжния исторически музей в г. Силистра 18
Тотко Стоянов — За интерпретацията на така наречения „Фриз на здравеносните божества“ от Филиппопол 25
Константин Тотев — Зооморфни метални находки от Североизточна България 29
Виолета Нешева — Медна апликация с изображение на грифон от Мелник 34

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

- Евлоги Денков — Жан-Клод Гарден. Теоретическая археология. М., Прогресс, 1983. 295 с. 39
Хенриета Тодорова — J. Lühning. Eine Siedlung der mittelnéolithischen Gruppe Bischtheim in Schernau, Ldkr.—Kitzinren, Kallmünz 1981. 42
Кръстинка Панайотова — О тар Лордкипанидзе. Древна Колхида. Мит и археология. С., 1985. 286 с., 64 снимки, 4 плана, 1 реконструкция 43

ПРЕГЛЕД

- Ал. Милчева — IX международен конгрес по античен бронз 46
А. Петков, И. Кулев — XXV международен симпозиум по археометрия 47
В. Велков — XVII конференция по класически студии „Ейрене“ 49
В. Божилова — Виден френски учен в България Проф. Велизар Велков носител на Хердерева награда 50
Книгопис 51

TABLE DES MATIERES

- Dafina Vasileva — Le sépulcre près de Svešari. Projet, mesurage et construction 9
Elisaveta Musakova — Sur la question de l'adoption de la symbolique chrétienne dans la culture ancienne bulgare 17

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

- Petko Georgiev, Ivan Băčvarov — Casque de bronze romain de la collection du Musée historique départemental à Silistra 25
Totko Stojanov — Sur l'interprétation de ladite „Frise des divinités salutaires“ de Philippopolis 29
Konstantin Totev — Trouvailles métalliques zoomorphes de la Bulgarie du Nord-Est 33
Violeta Neševa — Application en cuivre avec représentation de griffon de Melnik 38

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

- Evlogi Dankov — Жан-Клод Гарден. Теоретическая археология. М., Прогресс, 1983. 295 с. 39
Henrieta Todorova — J. Lühning. Eine Siedlung der mittelnéolithischen Gruppe Bischtheim in Schernau, Ldkr. Kitzinren, Kallmünz, 1981 42
Krstina Panajotova — О тар Лордкипанидзе. Древна Колхида. Мит и археология. С., 1985. 286 с., 64 снимки, 4 плана, 1 реконструкция 43

REVUE

- Al. Milčeva — IX Congrès international du bronze antique 46
A. Petkov, I. Kulev — XXVe Symposium international d'archéométrie 47
V. Velkov — XVIIe Conférence d'études classiques Eiréné 49
V. Božilova — Savant français éminent en Bulgarie 50
Prof. Velizar Velkov lauréat du prix Herder 50
Bibliographie 51

ISSN 0324-1203

1.	2.
3.	4.
5.	6.
7.	8.
9.	10.
11.	12.
13.	14.
15.	16.
17.	18.
19.	20.
21.	22.
23.	24.
25.	26.
27.	28.
29.	30.
31.	32.
33.	34.
35.	36.
37.	38.
39.	40.
41.	42.
43.	44.
45.	46.
47.	48.
49.	50.
51.	52.
53.	54.
55.	56.
57.	58.
59.	60.
61.	62.
63.	64.
65.	66.
67.	68.
69.	70.
71.	72.
73.	74.
75.	76.
77.	78.
79.	80.
81.	82.
83.	84.
85.	86.
87.	88.
89.	90.
91.	92.
93.	94.
95.	96.
97.	98.
99.	100.